

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Культ Ісиди в Римській імперії - синтез єгипетської традиції та
римської культури»

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)

032 “Історія та археологія”

Волос Альона Олегівна

Керівник: канд. іст. наук

Ручинська Оксана Анатоліївна

Рецензент: д.і.н., доц.

Литовченко Сергій Дмитрович

Харків-2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Поява культу Ісіди в Римській імперії	10
1.1. Причини та передумови появи культу Ісіди в Римській імперії	10
1.2 Політика римських імператорів щодо сприйняття культу Ісіди	17
РОЗДІЛ II. Поширення культу Ісіди в Римській імперії	28
2.1 Ісіда в Римській міфології	28
2.2 Вплив культу Ісіди на традиції римлян та інших народів імперії	37
Розділ III. Наслідки існування культу Ісіди в Римській імперії	46
3.1 Культ Ісіди наприкінці існування імперії	46
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	58
ДОДАТКИ	66

ВСТУП

Актуальність цього дослідження полягає в необхідності глибокого розуміння культурної взаємодії між Єгиптом і Римом, яка проявилася, зокрема, у сприйнятті та трансформації культу Ісиди. Її поява в межах Римської імперії, подальше поширення та вплив на релігійне життя пізньої античності є прикладом того, як іноземна релігія змогла адаптуватися до нових умов і стати частиною культури іншої цивілізації.

Вивчення культу Ісиди як явища, що набуло популярності серед різних народів імперії, дозволяє краще зрозуміти, як саме відбувався культурний обмін у межах Римської держави. Це також дає змогу простежити, як змінювалося життя окремих народів під впливом таких обмінів, і які елементи чужих культур вони приймали.

Інтерес викликає і ширший вплив єгипетських релігійних уявлень, які разом із культом Ісиди проникали до римського світу. Їхня присутність відчувалася не лише в релігійній сфері, але й у політичному, соціальному та духовному житті, що дає змогу краще зрозуміти світогляд, цінності та уявлення римлян про владу, богів і самих себе.

Наукова новизна дослідження полягає в необхідності глибокого вивчення процесів культурного та релігійного обміну між народами в умовах багатонаціональної імперії. Культ Ісиди як приклад адаптації єгипетських релігійних уявлень до римської традиції дозволяє простежити, як саме відбувалося співіснування різних культур у межах Римської імперії, а також яким чином іноземні вірування поступово ставали частиною імперського культурного простору.

Це особливо важливо з огляду на сучасний інтерес до тем міжкультурної взаємодії, релігійної толерантності та трансформації ідентичностей у багатокультурних суспільствах. Дослідження таких історичних прикладів дає

змогу краще зрозуміти, як влада впливала на релігійне життя, як народи сприймали чужі традиції та якими були наслідки цього тривалого обміну; при цьому увага до давніх моделей культурного співіснування дозволяє побачити витoki багатьох сучасних процесів і конфліктів у сфері культури, віри та символічної влади.

Особливо важливо простежити, як релігія могла ставати інструментом не лише особистої віри, а й політичного впливу, символом престижу або засобом легітимації влади. Приклад культу Ісиди дозволяє глибше осмислити не лише процеси поширення вірувань, а й зміни, яких зазнавали самі релігійні уявлення, коли вони потрапляли в нове культурне середовище. З огляду на це, дослідження дає змогу краще зрозуміти механізми релігійної гнучкості, пристосування та символічного перетворення, що є важливим не лише для вивчення античності, а й для загального розуміння міжкультурних процесів у будь-яку історичну епоху.

Об'єктом дослідження є культ богині Ісиди як релігійне й культурне явище в контексті історії Римської імперії.

Предметом дослідження є особливості функціонування, сприйняття та трансформації культу Ісиди в Римській імперії, а також його взаємодія з римськими та місцевими релігійними традиціями.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 27 року до н. е., що позначає формальне утворення Римської імперії, до 476 року н. е. — дати падіння Західної Римської імперії.

Географічний контекст дослідження охоплює ключові регіони Римської імперії, як у її західній, так і східній частинах.

Джерельна база дослідження охоплює корпус писемних джерел античного походження, археологічні дані, літературні пам'ятки, матеріали

культової практики, а також сучасні академічні публікації та електронні ресурси, що є емпіричним підґрунтям для аналізу становлення, функціонування та трансформації культу Ісиди в межах Римської імперії.

Античні джерела складають основну частину фактографічного матеріалу. До них належать твори грецьких та римських авторів: Геродота¹, Плутарха («Про Ісиду і Осіріса»)², Діона Касія³, Овідія⁴, Горація⁵, Тібуллу⁶, Ювенала⁷, Апулея («Метаморфози»)⁸, Амміана Марцелліна⁹ та ін. Особливу увагу приділено XI книзі «Метаморфоз» Апулея, де богиня Ісіда постає як синкретичне божество з універсальними ознаками. Також використовуються праці пізньоантичних мислителів і фрагменти з культових текстів, що відображають практики шанування Ісиди.

До археологічних джерел належать матеріали, пов'язані з храмовою архітектурою, сакральною топографією, предметами культу та ритуальною атрибутикою: залишки храмів Ісиди в Помпеях, Римі, Александрії та Ефесі, зображення богині на рельєфах, фресках, амулетах, предметах побуту та надгробках, а також рештки тварин, принесених у жертву (зокрема птахів у Помпеях). Ці джерела дозволяють реконструювати як ритуальну практику, так і побутове існування культу Ісиди в різних регіонах імперії. Значна частина

¹ Геродот. История : в 9 кн. Москва : Ладомир ; АСТ, 1999. 752 с.

² Plutarch. De Iside et Osiride / ed. J. G. Griffiths. Cambridge : University of Walles Press, 1970. 648 p.

³ Cassius D. Dio's Roman History: in 9 vol./ transl.: C. Earnest, H. B. Foster. London : Harvard University Press, 1960. Vol. 6. P. 192.

⁴ Lyne R. Ovid's Changing Worlds: English Metamorphoses, 1567-1632. – Oxford University Press, USA, 2001. PP. 257-258.

⁵ Horace. The Odes and Carmen Saeculare of Horace. John Conington. trans. London. George Bell and Sons. 1882. 1.37.

⁶ Kline A. S. Tibullus and Sulpicia : The Poems. Copyright, 2001. P. 10.

⁷ Juvenal, Sat. VI, 528-542.

⁸ Apuleius. The Golden Ass, being the Metamorphoses of Lucius Apuleius. Stephen Gaselee. London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons. 1915. 612 p.

⁹ Frakes, R. M. "Ammianus Marcellinus XXII. 16.7: A Re-Examination." Hermes, vol. 122, no. 2, 1994, PP. 253–56. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/4477015> (дата звернення: 10.01.2025).

матеріалу походить із міжнародних археологічних публікацій і звітів, зокрема в журналі «International Journal of Osteoarchaeology».

Літературна складова джерельної бази включає римську поезію (Овідій, Тібулл, Горацій), філософські трактати, а також наративи пізньої античності. Вони відображають як особисте ставлення до Ісиди, так і загальне уявлення про її місце в культурному середовищі Риму. Ці джерела не лише засвідчують релігійну рецепцію богині, а й демонструють амбівалентне ставлення до східних культів як явища моральної, політичної та культурної іншості.

До джерельного корпусу входять також критичні академічні видання античних текстів, наприклад «Apuleius Madaurensis Metamorphoses»¹, коментовані видання Плутарха, Геродота та Діона Касія, що дозволяють здійснити більш глибокий філологічний та контекстуальний аналіз. Використано також електронні бібліотеки, такі як JSTOR², Perseus Digital Library³, Oxford Classical Dictionary⁴, а також онлайн-архіви, які забезпечили доступ до джерел латинською, грецькою та в англійських перекладах.

Історіографічна база дослідження представлена широким колом наукових праць, що висвітлюють проблематику культурного обміну, релігійної трансформації та синкретизму в умовах багатонаціональної Римської імперії. Ці праці умовно можна поділити на декілька тематичних груп, кожна з яких забезпечує окремий аспект осмислення функціонування культу Ісиди в імперському релігійному, політичному та соціальному контекстах.

¹ Apuleius Madaurensis Metamorphoses : in 27 vol. / W.H. Keulen et al. ; eds.: S. Tilg et al. Leiden : Koninklijke Brill, 2015. Vol. 11 : The Isis Book. PP. 427–428.

² JSTOR. URL: <https://www.jstor.org> (дата звернення: 01.09.2024).

³ Perseus Digital Library. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/> (дата звернення: 01.09.2024).

⁴ Oxford Classical Dictionary. URL: <https://oxfordre.com/classics> (дата звернення: 01.09.2024).

До першої групи належать фундаментальні дослідження римської релігії та політики щодо іноземних культів. Зокрема, роботи Ніколь Белайш¹, Еріка Орліна², Р. Груена³ й Стефана Пфайффера⁴ висвітлюють механізми релігійного контролю, взаємовідносини держави й релігії, а також ідеологічні аспекти інтеграції чужоземних вірувань у символічний простір Риму. Ці дослідження допомагають простежити, яким чином культ Ісиди з позиції «іншого» набував поступового визнання та реінтерпретації як інструменту політичної легітимації.

Другу групу складають роботи, безпосередньо присвячені культу Ісиди та її рецепції в межах імперії. Особливе значення мають монографії Р. Вітта⁵, Д. Франкфуртера⁶, М. Малкольма⁷, а також праця К. Лембке⁸ про Ісеум Капензе в Римі. Згадані дослідження реконструюють функціональні аспекти культу, його трансформацію в процесі адаптації до римських умов та особливості ритуальної практики. Увага приділяється також гендерному аспекту — ролі жриць і участі жінок у культі — що дозволяє осмислити його привабливість для соціально маргіналізованих груп імперії.

¹ Belayche N. *A Companion to Roman Religion* / ed. J. Rüpke. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2007. P. 279.

² Orlin E. M. *Octavian and Egyptian Cults: Redrawing the Boundaries of Romanness*. *American Journal of Philology*, 2008. Vol. 129, No. 2. PP. 231–253.

³ Gruen E. *Religious Pluralism in the Roman Empire: Did Judaism Test the Limits of Roman Tolerance?*. *Rome: An Empire of Many Nations* / E. Gruen ; eds.: J. J. Price, M. Finkelberg, Y. Shahar. Cambridge : Cambridge University Press, 2021. PP. 169–185.

⁴ Pfeiffer S. *Domitian's Iseum Campense in context. The Iseum Campense from the Roman Empire to the Modern Age. Temple - Monument - Lieu de Mémoire* / eds.: M. J. Versluys, K. B. Clausen, G. C. Vittozzi. Rome : Edizioni Quasar, 2018. PP. 179–194.

⁵ Witt R. E. *Isis in the Ancient World*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. 336 p.

⁶ Frankfurter D. *Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance*. Princeton University Press, 1998. 344 p.

⁷ Malcolm D. D. *The Cult of Isis in the Roman Empire: Isis Invicta*. Edwin Mellen Press, 2003. p. 68–73.

⁸ Lembke, Katja. *Das Iseum Campense in Rom : Studie über den Isiskult unter Domitian*. Verlag Archäologie und Geschichte, 1994. 271 p.

До третьої групи входять праці, що аналізують візуальні, архітектурні й матеріальні аспекти культу. Сюди належать дослідження С. Е. Барретт¹, Е. Р. Кнауер², а також новітні статті в археологічних журналах (Корбіно і Демаркі³, Ешбі⁴, Копонен⁵). Вони дозволяють простежити, як візуальна репрезентація Ісиди змінювалась залежно від географічного, соціального й ритуального контексту. Матеріальні залишки (настінні розписи, жертвні рештки, храмові комплекси) дають підстави для реконструкції конкретних форм релігійної практики та функціонування культових центрів у різних частинах імперії.

Окрему групу становлять літературні та текстуальні дослідження, що аналізують римське сприйняття культу Ісиди через призму поезії, філософії та оповідної традиції. Тут важливе місце посідають праці, присвячені інтерпретації XI книги «Метаморфоз» Апулея⁶, поезії Овідія⁷, Тібулла⁸, Ювенала⁹ й Горация¹⁰, а також класичні коментарі до творів Плутарха. Аналіз цих текстів дозволяє виявити діапазон ставлень — від містичної благоговійності до сатиричної критики — і простежити поступову нормалізацію образу Ісиди в уявленні римського читача.

¹ Barrett C. E. *Egypt in Roman visual and material culture*, 2014. P. 5.

² Knauer E. R. *Urnula faberrime cavata: observations on a vessel used in the cult of Isis*. – Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2015. PP. 24-26.

³ Corbino C. A., Demarchi B. *Birds for Isis: The evidence from Pompeii*. *International Journal of Osteoarchaeology*. 2023. Vol. 33, No. 4. PP. 762–770.

⁴ Ashby S. *Calling out to Isis: The enduring Nubian presence at Philae*: PhD. – The University of Chicago, 2016. - P. 3.

⁵ Koponen A.K. *Egyptian Cults in Pompeian Domestic Wall Paintings* / eds. R. Berg, A. Coralini, A.K. Koponen, R. Välimäki, Roma: Edizioni Quasar, 2021. PP.177-208.

⁶ Apuleius. *The Golden Ass, being the Metamorphoses of Lucius Apuleius*. Stephen Gaselee. London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons. 1915. 612 p.

⁷ Lyne R. *Ovid's Changing Worlds: English Metamorphoses, 1567-1632*. Oxford University Press, USA, 2001. PP. 257-258.

⁸ Kline A. S. *Tibullus and Sulpicia : The Poems*. Copyright, 2001. PP. 10.

⁹ Juvenal, *Sat. VI*, 528-542.

¹⁰ Horace. *The Odes and Carmen Saeculare of Horace*. John Conington. trans. London. George Bell and Sons. 1882. 1.37.

Водночас слід зазначити, що попри широкий спектр наукових праць, в історіографії зберігається певний дисбаланс між регіональними дослідженнями (Італія, Єгипет, Греція) та аналізом присутності культу Ісиди в провінційних центрах (Галія, Паннонія, Британія). Ця прогалина залишає відкритим поле для подальших досліджень, спрямованих на реконструкцію мереж поширення та локальних форм адаптації культу. Недостатньо дослідженими також залишаються питання про релігійні емоції, досвід ініціації в містерії Ісиди та компаративний аналіз з іншими східними культурами, що діяли в імперському просторі (Кібела, Мітра, Серапіс).

Метою полягає у виявленні статусу, функціональних особливостей і динаміки розвитку культу Ісиди в культурному та релігійному просторі Римської імперії. Згідно з метою роботи було сформовано такі **завдання**:

- проаналізувати історичні, соціальні та культурні передумови виникнення та поширення культу Ісиди на території імперії;
- охарактеризувати ставлення римських імператорів до цього культу в контексті політики щодо іноземних вірувань;
- виявити специфіку інтеграції образу Ісиди до римського міфологічного та релігійного середовища;
- дослідити вплив культу Ісиди на трансформацію релігійних уявлень у римському суспільстві та в інших народів імперії.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури й додатків.

РОЗДІЛ І. Поява культу Ісиди в Римській імперії

Для кращого розуміння особливостей статусу культу Ісиди в Римській імперії доцільно розглянути процес його появи та поширення на її території. Це має важливе значення, оскільки дозволяє окреслити ступінь «іншості» Ісиди для римського суспільства або, навпаки, її близькість до його релігійних уявлень. Розділ містить два параграфи, які сприяють виявленню специфіки поширення культу Ісиди серед народів імперії, передусім — серед самих римлян. Перший з них висвітлює період активізації культурного обміну між Єгиптом і Римською імперією, а також історичні обставини, що спричинили цей процес. Другий — аналізує реакцію римських імператорів на поширення культу Ісиди в контексті загального ставлення до іноземних культів.

1.1. Причини та передумови появи культу Ісиди в Римській імперії

Для римлян релігія становила важливу складову суспільного життя та була тісно пов'язана з політикою, тому інтеграція іноземних культів у римську релігійну систему й сприйняття римлянами чужоземних божеств були одними з ключових питань, що постали перед правителями в умовах міжнародних взаємодій. Тісні політичні контакти з іншими державами неминуче супроводжувалися культурним обміном, що мало місце і у випадку контактів між Єгиптом та Римом. Це, своєю чергою, зумовило зростання інтересу в римському суспільстві до єгипетської релігії, зокрема до культу Ісиди.

Ісіда вважалася давньою богинею, сестрою та дружиною бога Осіріса, яка, за єгипетськими міфами, після вбивства Осіріса зібрала розкидані частини його тіла, повернула йому життя за допомогою магічних ритуалів, а згодом зачала від нього сина — бога Гора, що став символом відновленої

справедливості та спадкоємності царської влади.¹ Для єгиптян вона уособлювала жіночність і материнство — риси, які згодом залишалися провідними і в сприйнятті Ісиди серед народів Римської імперії. Слід окреслити найважливіші історичні причини та передумови, що зумовили появу культу Ісиди в Римі.²

По-перше, важливою передумовою слід вважати різноманітність каналів поширення письмових і усних відомостей, завдяки яким римляни ознайомилися з єгипетською релігією та поступово навчалися наслідувати її. Зокрема, такі відомості поширювалися внаслідок того, що Єгипет і Рим були активними торговими партнерами: римляни, подорожуючи торговельними шляхами, знайомилися з єгипетськими релігійними віруваннями та практиками, а згодом привозили ці знання до Риму.³

По-друге, велику роль грав вплив греків, які після завоювань Александра Македонського (356-323 рр. до н.е.) заволоділи Єгиптом. Велика частина грецьких текстів про Єгипет втрачена внаслідок різних катастроф, але це не змінює того факту, що вони залишили багато відомостей на тему історії Єгипту та його релігії, якими римляни могли користуватись. Наприклад, одним з діячів, які залишили такі письмові згадки можна назвати Геродота. Одна з його книг в «Історії» була присвячена виключно Єгипту, де він зачіпав і тему релігійних вірувань⁴. Також популярними лишались тексти Платона⁵,

¹ Pinch, G. *Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt*, Oxford University Press, 2002, pp. 149, 178.

² Ibid: P. 149.

³ Galli M. Beyond frontiers: Ancient Rome and the Eurasian trade networks. *Journal of Eurasian Studies*, 2017. T. 8. №. 1. P. 5.; Cornelius I. "Trading religions" and "visible religion" in the ancient near east. *Religions and Trade*. – Brill, 2014. P. 142- 143.

⁴ Геродот. *История*: в 9 кн. Москва: Ладомир ; АСТ, 1999. 752 с.

⁵ Smith A. *The Image of Egypt in the Platonic Tradition*. *Plato Revived: Essays on Ancient Platonism in Honour of Dominic J. O'Meara*, 2013. P. 319.

Діадора¹ та більш пізнього Амміана Марцелліна², які стосувалися теми давності та мудрості єгипетського народу.

Для римського історіописання грецька класична та елліністична історіографія становили як методологічний фундамент, так і зразок для наслідування.³ До III ст. до н. е. римляни не мали власної усталеної літературної традиції, тож писали переважно грецькою мовою; до того ж значна частина римської еліти була греко-римського походження, а вивчення грецьких текстів становило важливий компонент її освітньої підготовки.⁴ Водночас у грецькій історіографії Єгипет далеко не завжди посідав чільне місце: його історія здебільшого зводилася до хронік основних етапів правління фараонів. Грецькі автори тяжіли до пошуку зв'язків між історією Єгипту та Греції, акцентуючи водночас на величезній давності єгипетської цивілізації.⁵

По-третє, значну роль відігравали військові контакти та політичний вплив. Хоча формально Рим став імперією лише у 27 р. до н. е., коли Октавіан Август (63 р. до н. е. — 14 р. н. е.) отримав титул імператора, процес формування тісних зв'язків між Римом і Єгиптом розпочався ще в останні десятиліття періоду Республіки. Ці процеси лише посилювалися в умовах внутрішньої нестабільності, що охопила Рим після вбивства Цезаря.

У період боротьби Октавіана за владу після смерті Гая Юлія Цезаря (100-44 рр. до н. е.) Рим уже фактично являв собою розгалужену імперію, що

¹ The Historical Library of Diodorus the Sicilian in Fifteen Books, to which are Added the Fragments of Diodorus. 2 volumes. Translated by Booth, G. London, 1814. P. 46-47.

² Frakes, R. M. "Amianus Marcellinus XXII. 16.7: A Re-Examination." *Hermes*, vol. 122, no. 2, 1994, pp. 253–56. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/4477015> (дата звернення: 10.01.2025)

³ Ferri G. Greek Sources for Roman Historians. *The Classical Review*. 2012. Vol. 62, No. 2. P. 484–486. Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/23270902> (дата звернення: 27.04.2025).

⁴ Wiseman T. P. *Clio's Cosmetics: Three Studies in Graeco-Roman Literature*. – Leicester: Leicester University Press, 1990. С. 11–40.

⁵ Marincola J. (ред.). *A Companion to Greek and Roman Historiography*. – Chichester: John Wiley & Sons, 2010. P. 340-349.

складалася з численних підкорених територій. У цьому контексті Єгипет підтримував з ним багатопланові зв'язки, зокрема в політичній сфері. Так, Птолемеї XII (117-51 рр. до н. е.), який мав значні борги перед Римом, поставив своїх дітей у становище залежності, що змусило їх правити під фактичною опікою Риму.¹ Стежачи за внутрішньою боротьбою за владу в Римі, Птолемеї в переломний момент вирішили підтримати Цезаря: за його наказом було вбито Помпея — політичного суперника Цезаря, який прибув до Єгипту в пошуках підтримки як союзник². Цей акт став проявом політичної лояльності до Цезаря та сприяв утвердженню його диктатури в Єгипті.

Донька Птолемея XII — Клеопатра VII (69-30 рр. до н.е.) — здобула владу над Єгиптом за підтримки Риму. Завдяки тісним взаєминам із римською елітою Клеопатрі вдалося підвищити значущість своєї держави в очах римлян. Особливо важливим у цьому контексті став її візит до Риму на запрошення Юлія Цезаря у 46 р. до н.е.³. Попри те що шлях був тривалим і небезпечним, вона скористалася цим запрошенням як нагодою зміцнити свій політичний статус цариці та засвідчити його перед римською громадськістю. Цей приїзд став демонстрацією багатства й могутності Єгипту під її правлінням. Клеопатра змогла справити враження на римлян завдяки незвичності єгипетської культури, викликавши водночас як захоплення, так і суперечки.

Як справедливо зауважив свого часу Джозеф Бурель, важливість приїзду цариці в Рим полягає тільки з точки зору загального знайомства римлян з культурою Єгипту, а і на пряму пов'язаний з подальшим поширенням серед

¹ Fischer-Bovet C. "Cleopatra VII, 69–30 BCE". Oxford Classical Dictionary. 22 Dec. 2015 URL: <https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-1672> (дата звернення: 30.03.2025).

² Pompey. Plutarch's Lives : in 5 vol. / Plutarch ; eds.: J. Dryden, A. H. Clough ; transl. W. Oldys. Boston : Little, Brown and Co., 1864. Vol. 4. 580 p.

³ Stanley M.B. The reign of Cleopatra. L Greenwood press, 2007. P. 20.

них культу Ісиди.¹ Для династії Птолемеїв було характерно ототожнювати цариць з єгипетськими богинями, а особливо з Ісидою, яка в еліністичний час перебрала на себе велику кількість функцій інших богинь. Її ототожнення з царицями простежується через використання божественних епітетів по відношенню до цариць, зображення на рельєфах і храмах цариць у образах Ісиди і т.д.² Так, Клеопатра III (близько 161-101 рр. до н.е.) взагалі іменувалася Ісидою і вважалася втіленням богині. Клеопатра VII продовжила шанування богині і, як відомо, на деякі свята одягалася в її одяг³.

У Римі Клеопатра не отримала офіційного статусу державного гостя, однак проживала у віллі Юлія Цезаря на правому березі Тибру — факт, що свідчив про його особливе ставлення до неї і, в очах римського суспільства, символічно ототожнював Клеопатру з політичною присутністю Єгипту в столиці.⁴ Під час свого перебування в Римі вона брала участь у суспільному житті, підтримувала зв'язки з представниками римської еліти та вибудовувала як політичні, так і особисті контакти.⁵ Проте в 44 р. до н.е., після вбивства Цезаря, Клеопатрі довелося повернутися до Єгипту. Таким чином, її перебування в Римі можна розглядати як культурний епізод, що сприяв ознайомленню римлян із традиціями, мистецтвом та релігійними уявленнями єгиптян, зокрема — з культом Ісиди.

Після смерті Юлія Цезаря Клеопатрі вдалося певний час зберігати політичний вплив у Римі завдяки новим союзам, однак її конфлікт із Октавіаном Августом завершився поразкою: у 30 р. до н.е. Єгипет було

¹ Miles M. M. Cleopatra. A Sphinx Revisited. Berkeley : University of California Press, 2011. P. 84.

² Minas-Nerpe M. The Creation of New “Cultural Codes”: The Ptolemaic Queens and Their Syncretic Processes with Isis, Hathor, and Aphrodite. The Creation of New “Cultural Codes. M. Minas-Nerpe ; eds.: J. Spier, S. E. Cole. Los Angeles : J. Paul Getty Museum, 2022. PP. 59-78.

³ Грант М. Клеопатра. Последняя из Птолемеев. Москва: Центрполиграф, 2004. С. 44-49.

⁴ Roller D. W. Cleopatra: A Biography. London : Oxford University Press, 2012. PP. 72–73.

⁵ Ibid: P. 77.

приєднано до Римської імперії як провінцію. Ця територія мала особливий статус — вона перебувала під безпосереднім контролем імператора, який призначив намісником свого приближеного Гая Корнелія Галла.¹ Єгипетське населення загалом сприйняло нову владу без суттєвого спротиву, оскільки й династія Птолемеїв не вважалася автохтонною. Протягом наступних століть інтерес до Єгипту не згасав: у 298 р. імператор Діоклетіан видав Єгипетський едикт, що впроваджував систему домініату та встановлював посилений адміністративний і культурний контроль. Під нагляд було поставлено єгипетських жерців, а з ужитку вилучалися «вчені книги», що свідчить про прагнення римської влади не лише до політичного, а й до ідеологічного підпорядкування регіону.²

Четвертою причиною поширення єгипетських культів у Римі була здатність римлян легко сприймати нові релігійні уявлення та виявляти до них інтерес.³ Становлення Римської імперії як світової держави спричинило неминуче проникнення іноземних культів, зокрема єгипетських, до римського релігійного простору. Водночас цей процес супроводжувався внутрішніми суперечностями, оскільки нові релігійні практики порушували звичні для римлян уявлення про традиційний лад і викликали занепокоєння щодо збереження римської ідентичності. Саме в цей період, у I ст. до н.е., коли формувалася імперська модель держави, починає складатися загальна парадигма ставлення римлян — незалежно від соціального стану чи політичної позиції — до єгипетської культури.

¹ Alan K. B. *Egypt after the pharaohs 332 BC - AD from Alexander to the Arab conquest*. C University of California press, 1986. P. 66.

² Мельник В.М. Режим домініату в Римській імперії та підстави Єгипетського едикту 298 року. Наукові праці НУ ОЮА, 2023. С.46.

³ Gruen E. *Religious Pluralism in the Roman Empire: Did Judaism Test the Limits of Roman Tolerance? Rome: An Empire of Many Nations* / E. Gruen ; eds.: J. J. Price, M. Finkelberg, Y. Shahar. Cambridge : Cambridge University Press, 2021. PP. 169–185.

Одночасно, як підкреслює Ерік Орлін у статті «Октавіанський та єгипетський культури: Перекроювання кордонів римськості» (пер. з англ. «Octavian and Egyptian Cults: Redrawing the Boundaries of Romanness»), римська політика щодо єгипетських культур — заборона їхньої практики всередині померію з наступною легалізацією за його межами — виявляє глибинні суперечності між прагненням приймати нові релігійні вірування та необхідністю зберегти традиційну римську ідентичність у період становлення імперської моделі держави в I ст. до н.е.¹

Більше того, Єгипет завжди сприймався як магічна країна з таємничою та містичною релігією, що само по собі викликало інтерес у римлян; водночас його геополітичне зближення з Римом зробило цю культуру ще ближчою й доступнішою. Як зауважує дослідник М. С. Чистальов, популяризація єгипетських культур, зокрема культу Ісиди, відбувалася ще до того, як Клеопатра VII розпочала активну політичну взаємодію з Римом, тож її діяльність лише прискорила цей процес². Про зростаючу цікавість до єгипетської культури наприкінці I ст. до н.е. свідчать і мистецькі артефакти: навіть у палаці Октавіана простежуються елементи з єгипетськими мотивами.³

Отже, проникнення єгипетських культур у Римську імперію відбувалося внаслідок сукупності політичних, економічних та ідеологічних передумов. Ще задовго до приєднання Єгипту як провінції у 30 р. до н.е. римляни вже мали певне уявлення про історію цієї цивілізації, сформоване через грецьку історіографію, торгівлю та дипломатичні контакти. Після того як Єгипет став частиною імперії, він став значно доступнішим для римлян, що сприяло

¹ Desiree Zalm. *Barbarism and Excessive Religiosity?* Leiden, 2015. PP. 11-12.

² Чисталев М. Реакция римских властей на распространение египетских культов в Риме (I в. до н.э. – I в. н.э.). *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*, 2012, т. 5, С. 193–200.

³ Versluys M.J. *Aegyptiaca Romana nilotic scenes and the roman views of Egypt*. Leiden Brill, 1975. P. 23.

глибшому ознайомленню з його культурою, релігійною традицією та, зокрема, з культом Ісіді, який поступово набував поширення в римському суспільстві. Цей процес привів до активного культурного обміну та заклав підґрунтя для формування нового релігійного синкретизму.

1.2 Політика римських імператорів щодо сприйняття культу Ісіді

Після того як Єгипет був перетворений на римську провінцію, яка перебувала під безпосереднім контролем Октавіана, питання регулювання культурної сфери стало одним із ключових у політиці нової влади. Особливе значення мало встановлення меж і форм впливу єгипетської релігії, зокрема культу Ісіді, на римське суспільство. Варто розглянути, які трансформації відбулися в системі управління в контексті культурної взаємодії між Єгиптом і Римом, яким чином здійснювався контроль над релігійною сферою та як ці процеси були відображені у римських джерелах і згадках античних істориків.

Насамперед слід звернути увагу на те, яким чином у Римській державі були пов'язані політична структура і релігія, адже це дозволяє краще зрозуміти позицію римських правителів щодо іноземних вірувань. Релігія вважалася невіддільною частиною історії та ідентичності Риму: з найдавніших часів існувало переконання, що боги опікуються долею міста і впливають на перебіг подій у ньому та за його межами. Як зазначає Ніколь Белайш, релігія в Римі означала не споглядання, а повсякденну практику турботи про богів — удома, в місті, у війську.¹ Це робило контроль над релігійною сферою справою державної ваги.

Свої рішення римські правителі ухвалювали, керуючись волею богів, яку тлумачили через ритуали гадання на ауспіціях. Таким чином, влада фактично розглядалася як передана богами, що зумовило перетворення самої

¹ Belayche N. A Companion to Roman Religion / ed. J. Rüpke. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2007. P. 279.

держави на сакральний об'єкт, який набув власного релігійного статусу. Благоговіння перед державою поступово трансформувалося у культ імператора як втілення цієї держави, де правитель поставав символом сакральної цілісності імперії. Жерці та понтифіки, що обіймали ключові посади в офіційній релігії, одночасно виконували функції державних чиновників. У такому контексті будь-яка релігійна загроза, що могла поставити під сумнів авторитет традиційного римського культу, сприймалася як загроза самій політичній ідентичності держави. Саме тому питання контролю над релігією набувало першочергового політичного значення.¹

Варто також наголосити на розрізненні між приватними та публічними формами релігійної практики в Римській імперії. Так, за свідченням Діона Касія, Октавіан Август виступав проти проведення публічних церемоній, пов'язаних із єгипетською релігією, проте не заперечував проти існування та відновлення культових споруд, які перебували у приватній власності.² Такий підхід дозволяв імператору зберігати релігійну толерантність на індивідуальному рівні, не надаючи водночас іноземним культам офіційного статусу чи символічної легітимації в державному просторі. Це була форма прихованого контролю, що дозволяла уникати прямих конфліктів із прибічниками східних вірувань, не допускаючи при цьому порушення сакральної цілісності римського публічного культу.

Ставлення Октавіана як правителя до єгипетських культів загалом можна вважати показовим для політики Римської імперії щодо релігійних традицій, які не належали до суто римського пантеону. Хоча важко говорити про справжню прихильність Августа до єгипетської культури, у його діях

¹ Хомин Л. Релігія Древнього Риму. Волинський благовісник. 2014. Т. 2. С. 75.

² Cassius D. Dio's Roman History: in 9 vol./ transl.: C. Earnest, H. B. Foster. London : Harvard University Press, 1960. Vol. 6. P. 192.

простежується прагнення демонструвати офіційну повагу до іноземних вірувань — повагу, за якою, ймовірно, приховувалося стримане неприйняття. Так, він позитивно висловлювався про Серапіса — грецько-єгипетське божество синкретичного характеру, — однак відмовився брати участь у культурі Апіса, що мав глибоко традиційне, автентично єгипетське коріння.¹

Цікаво, що у 28 році до н. е., водночас із реставрацією понад 80 храмів, про яку йдеться в «Res Gestae», Октавіан заборонив проведення єгипетських обрядів у межах померію — сакральної межі Рима. Втім, він не лише не знищив святилища Ісиди та Серапіса, а й сприяв їх відновленню за межами цієї межі, у тому числі власним коштом. Орлін слушно підкреслює, що цей крок не був вираженням ворожості до іноземних культур, а радше мав на меті чітке розмежування між «римським» і «неримським» у межах нового символічного порядку, який будувався після громадянських війн. Це була не заборона як така, а радше акт класифікації, що дозволяв зберегти відкритість до іншого, не розчиняючи римської ідентичності.²

Так, враховуючи особливості уявлень римлян про зв'язок держави та релігії і повагу, що змушувала римських правителів якщо і не підтримувати певні культури, то принаймні не виявляти до них відкритої ворожості, нерідко ставалися випадки, коли влада змушена була регулювати поширення єгипетських вірувань. Під цим слід розуміти не лише адміністративне втручання, а й активне затвердження ідеологічного простору, в межах якого іноземні божества могли бути толеровані — але на чітко визначених умовах. Так, ще у I столітті до н. е., під час функціонування республіканських інституцій, Сенат неодноразово наказував знищувати вівтарі Ісиди та Серапіса,

¹ Cassius D. Dio's Roman History: in 9 vol./ transl.: C. Earnest, H. B. Foster. London : Harvard University Press, 1960. Vol. 6. P. 195.

² Orlin E. M. Octavian and Egyptian Cults: Redrawing the Boundaries of Romanness. American Journal of Philology. 2008. Vol. 129, No. 2. P. 231–253.

споруджені без дозволу, зокрема на Капітолії. Проте в тих самих випадках джерела, зокрема Тертуліан, свідчать про спротив народу цим діям, що вказує на популярність культу в народному середовищі та на конфлікт між офіційною сакральною ієрархією та несанкціонованими релігійними ініціативами.¹

У цьому контексті можна простежити цікаву традицію того, як римські правителі, прагнучи одночасно підтримувати власну владу і виявляти толерантність до релігійного плюралізму, намагалися втримувати рівновагу між повагою до іноземних культів та їх узурпацією — тобто підпорядкуванням імперській ідеології. З часом, починаючи принаймні з епохи Юлія Цезаря, а потім і за Октавіана, культ Ісиди не тільки перестав бути маргінальним, а й був реінтерпретований як частина символічної мови влади. Особливо показовим є випадок з 43 р. до н. е., коли тріумвіри — Октавіан, Антоній і Лепід — вирішили збудувати храм Ісиди і Серапіса, що, хоч і не був зведений, усе ж слугує прикладом офіційного наміру інтегрувати культ у державну релігійну політику.²

Ця подвійність — водночас репресивність і толерантність — не була суперечністю, а радше складовою механізмом культурного контролю, в межах якого сакральне просторове розміщення, ритуальна допустимість та ідеологічна сумісність іноземних культів регулювалися в інтересах держави. Як зауважує Стефан Пфайффер, у період Доміціана, який часто пов'язують з великим відновленням Ісеюму на Марсовому полі, сам факт підтримки культової архітектури ще не означав особистої прихильності імператора до цих богів.³ Йшлося радше про те, що єгипетські культури стали зручним

¹ Chapter I. *Ad Nationes* / Tertullian; transl. Q. Howe. Faulkner University, 2007.

² Ibid.

³ Pfeiffer S. Domitian's Iseum Campense in context. *The Iseum Campense from the Roman Empire to the Modern Age. Temple - Monument - Lieu de Mémoire* / eds.: M. J. Versluys, K. B. Clausen, G. C. Vittozzi. Rome : Edizioni Quasar, 2018. PP. 179–194.

інструментом символічної політики: відтепер вони могли функціонувати в імперському просторі як свідчення глобального обсягу римської влади, а не як окрема релігійна система

Після приєднання Єгипту єгипетська релігія поступово набувала популярності серед широких верств римського населення, що не могло залишитися поза увагою імперської влади. Зокрема, Октавіан Август заборонив здійснення публічних єгипетських релігійних обрядів у межах померія — священної території Риму, — що відповідало політиці його зятя, Марка Віпсанія Агріппи, останнього консула Республіки.¹ Ці обмеження, вочевидь, були спрямовані на відновлення архаїчного принципу, згідно з яким поклоніння іноземним богам не мало відбуватися на сакральній території міста.² Таким чином, Октавіан прагнув чітко окреслити межу між традиційною римською релігією та іноземними культурами, аби зберегти релігійну ідентичність держави, водночас залишаючи простір для приватного існування неримських культів у межах імперії.

У цьому контексті показовими є випадки гонінь на єгипетські культури, що виступали жорсткішою формою захисту римської релігійної ідентичності. Хоча такі репресії не набували загальноімперського масштабу, вони час від часу мали місце, особливо щодо найпоширеніших східних культів. Серед них культ Ісиди посідав особливе місце як один із найбільш розповсюджених і водночас підозрюваних у підриві традиційного римського порядку. Так, у 19 р. н.е. за правління імператора Тіберія (42 р. до н.е. – 37 р. н.е.) було організовано репресії проти культу Ісиди. Ці події мали, передусім, політичне підґрунтя: усиновлений Тіберієм Германік, популярний серед народу та армії,

¹ Cassius D. Dio's Roman History : in 9 vol. / transl.: C. Earnest, H. B. Foster. London : Harvard University Press, 1960. Vol. 6. P. 194.

² Чисталев М. Реакция римских властей на распространение египетских культов в Риме (I в. до н.э. – I в. н.э.). Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2012, т. 5, С. 193–200.

надав допомогу голодуючому населенню Єгипту — акт, який було розцінено як неприпустиме втручання без згоди Сенату.¹ Така ініціатива спричинила нестачу зерна в самому Римі, що викликало хвилю невдоволення та посилило антипатію до всього, що асоціювалося з єгипетським походженням. Крім того, Германік звернувся до порад єгипетського оракула, чим порушив засадничі принципи вірності римським традиціям і спричинив додаткову критику з боку прихильників ортодоксального культу.

Гоніння, влаштовані Тіберієм саме проти культу Ісіди, можна пояснити зростаючою популярністю цього культу, який у свідомості римлян чітко асоціювався з Єгиптом і його культурною «інакшістю». Одним із безпосередніх приводів для репресій стала скандальна історія, пов'язана з Децієм Мундом — римським громадянином, який, заплативши значну суму жерцям Ісіди, отримав змогу обманом провести ніч із чесною заміжньою жінкою, прикинувшись богом Анубісом. Після того як обман було викрито, її чоловік звернувся зі скаргою безпосередньо до імператора. Цей інцидент був використаний Тіберієм як формальний привід для рішучих дій: храм Ісіди було зруйновано, статую богині — скинуто в Тибр, а жерців — страчено.² Така реакція була не лише відповіддю на моральний скандал, але й на сприйняття жерців Ісіди як уособлення вільнодумства, екзотичної містики та соціальної автономії, що потенційно загрожувало ідеологічній монолітності римської ідентичності.

Римська влада, навіть коли виявляла ворожість до східних культів, робила це не стільки з огляду на їх конкретне походження — чи були вони суто єгипетськими чи ні, — скільки з огляду на їхню «інакшість» стосовно традиційної римської релігії. Загрозу становили не стільки самі боги, скільки

¹ Чисталев М. Реакция римских властей... С. 193–200.

² Там само: С. 196.

спільноти їхніх прихильників, які могли утворювати автономні середовища з власною символікою, ритуалами та моральними нормами, що потенційно ставали джерелом політичної опозиції та навіть підґрунтям для заворушень. У цьому сенсі гоніння на єгипетську релігію в Римі були складним і багатовимірним явищем, яке поєднувало культурні, релігійні та політичні мотиви. Вони відображали не лише зіткнення інтересів і цінностей між різними цивілізаційними традиціями, але й демонстрували, як римська влада могла інструменталізувати релігію задля утвердження політичного контролю.

Аналогічні процеси розгорталися і на території самого Єгипту, де зі зміцненням римського панування загострилися конфлікти з місцевими релігійними інституціями. Імператори прагнули маргіналізувати або підпорядкувати єгипетські культури, віддаючи перевагу римським богам, які втілювали імперську ідеологію. Так, за правління Августа було здійснено спроби витіснити єгипетських божеств із публічного простору, особливо в контексті їхнього зростаючого визнання в межах римського пантеону, що, в очах влади, загрожувало розмиванням ідентичності традиційних римських культів. У цьому контексті акт проголошення Юлія Цезаря «божественним» став важливим кроком до сакралізації імператорської влади, яка відтепер повинна була стати основою нової релігійної легітимації імперії.¹

Однак, попри випадки гонінь, деякі імператори виявляли інтерес до єгипетських вірувань, використовували єгипетські ритуали та церемонії, а сам культ Ісиди навіть отримав певне офіційне визнання за правління імператора Калігули (12-41 рр.).² Саме за його наказом на Марсовому полі — за межами померія, відповідно до традиційної межі сакрального простору Риму — було зведено храм богині Ісиди, що, з одного боку, свідчило про релігійну

¹ Хомин Л. Релігія Древнього Риму. Волинський благовісник. 2014. Т. 2. С. 78.

² Koberlein E. Caligula und die agzptischen Kulte. Meisenheim A. Hain; 1962. S. 87.

прихильність, а з іншого — про дотримання формальних меж римської релігійної політики. У багатьох аспектах особистого життя Калігула послуговувався єгипетськими ритуальними елементами: зокрема, він підтримував інцестуальні зв'язки зі своєю сестрою Юлією Друзіллою, щоденно здійснював символічний ритуал одягання її статуї та приносив їй жертви, зокрема у вигляді птахів — дії, що мали виразні паралелі з обрядами єгипетської сакральної традиції.¹

Зростання інтересу до єгипетської культури спостерігалось також у період правління династії Флавіїв (69-96 рр.), представники якої демонстрували доброзичливе ставлення до східних релігійних традицій. Однією з причин цього була близькість концепцій східних культів до ідеї божественної природи правителя, що виявлялася у схильності до сакралізації влади — елементу, менш вираженого в офіційній римській релігії. Такі уявлення могли слугувати інструментом для легітимації імператорської влади. Зокрема, про засновника династії — Веспасіана (9-79 рр.) — циркулювали повідомлення, згідно з якими з ним нібито відбувалися містичні події, пов'язані з богом Серапісом. Ці епізоди тлумачилися як знак божественного схвалення його правління та служили спробою надати його владі надприродного виправдання.²

Водночас питання про те, чи був Калігула справжнім прибічником єгипетської релігії — як і деякі інші імператори, які виявляли інтерес до східних культів, — залишається відкритим, адже джерела не дають достатньо ясності щодо його мотивів, а багато свідчень мають суперечливий або символічний характер. Ймовірно, захоплення Калігули елементами

¹ Чисталев М. Реакция римских властей на распространение египетских культов в Риме (I в. до н.э. – I в. н.э.). Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2012, т. 5, С. 197.

² Указ. соч.: С. 197.

єгипетської культури могло бути частиною ширшої стратегії самопредставлення: зокрема, прагнення наслідувати образ Олександра Македонського, для якого Єгипет мав особливе значення, могло впливати на формування його імператорського образу.¹ У випадку з династією Флавіїв, захоплення єгипетськими релігійними формами радше слід інтерпретувати як політичну та ідеологічну стратегію: звернення до східних культів дозволяло сакралізувати владу, апелювати до популярної на той час моди на екзотичні релігії та створювати емоційно виразніший імператорський імідж, що потенційно зміцнювало підтримку серед населення.

Таким чином, можна дійти висновку, що римська влада загалом не виявляла виразної антипатії до єгипетських культів, зумовленої саме неприйняттям їхньої релігійної концепції як такої, що принципово відрізнялася від римської. Основні проблеми виникали лише в тих випадках, коли єгипетська релігія — як і будь-яка інша іноземна — починала сприйматися як загроза римській ідентичності або коли загострювались політичні відносини з регіонами, де ці вірування були поширеними. Політика римських правителів щодо єгипетської культури на межі нової ери варіювалася відповідно до загальної політичної ситуації, а подекуди й залежно від особистих переконань та інтересів. Упродовж часу можна спостерігати поступовий перехід від спроб обмежити поширення найбільш популярних культів — оскільки вони могли впливати на громадські настрої — до надання окремим богам офіційного статусу. Такі культи, зокрема культ Ісиди, зрештою почали використовуватись для ідеологічного обґрунтування божественного походження та влади імператора.

¹ Caligula. The Lives of the Twelve Caesars/ Suetonius ; transl. A. Thomson. London: HardPress, 2024. 20 p.

Отже, серед найважливіших передумов і причин появи культу Ісиди на території Римської імперії можна виокремити наступні:

- Різноманітні соціально-економічні та культурні канали, через які римляни різного соціального статусу ознайомилися з культурою Єгипту. До таких каналів належали матеріальні, письмові та усні джерела, які, зокрема, надходили до Риму завдяки діяльності купців і мандрівників.
- Грецька культурна спадщина, що посіла важливе місце в інтелектуальному житті Риму. Греки залишили по собі значний корпус знань про історію та релігію Єгипту, який став частиною освітньої бази для римської еліти, а отже — джерелом формування уявлень про єгипетську духовну сферу.
- Військові контакти та політичні впливи, що врешті-решт спричинили анексію Єгипту та його включення до складу Римської імперії. Це зробило країну, яка тривалий час здавалася римлянам загадковою та віддаленою, ближчою й доступнішою для безпосереднього сприйняття.
- Вплив особистості Клеопатри VII, яка, підтримуючи культ Ісиди, відіграла помітну роль у його популяризації, зокрема завдяки своєму візиту до Риму в 46 р. до н.е., що набув політико-культурного значення.
- Відкритість римського суспільства до нових релігійних форм, зумовлена толерантністю римської релігійної традиції та масштабами імперії, до складу якої входили численні народи з власними культурами. Такий багатокультурний простір сприяв активному культурному обміну та засвоєнню елементів чужоземних вірувань.

Іншим важливим чинником, що дозволяє глибше осмислити статус і становище культу Ісиди в Римській імперії, є аналіз політики римських

імператорів щодо єгипетської культури. У процесі дослідження вдалося виокремити кілька ключових характеристик їх ставлення:

- Традиційні релігійні вірування римлян напряму впливали на відношення римських імператорів до єгипетської релігії, так як пріоритетом завжди слугувало збереження римської ідентичності.
- Незважаючи на загальну політику помірної релігійної терпимості, культ Ісиди періодично зазнавав утисків, зокрема за часів правління Тиберія. Подібні гоніння відбувалися лише тоді, коли іноземні вірування, набираючи популярності, сприймалися як потенційна загроза традиційним римським засадам.
- Деякі імператори виявляли інтерес до релігії Єгипту та культу Ісиди, однак важко достеменно стверджувати, що хтось із них був щиро залучений до цієї віри. Відсутність прямих свідчень про зміну релігійних переконань на користь єгипетських культів дозволяє припустити, що навіть у випадках офіційного визнання, як-от за Калігули, мотиви були радше політичними чи символічними. Так само, як і представники династії Флавіїв, імператори могли використовувати популярність східних культів у прагматичних цілях — для зміцнення своєї влади або легітимації правління.

Таким чином, було з'ясовано не лише головні причини, які сприяли виникненню та поширенню культу Ісиди в межах Римської імперії, але й виявлено специфіку ставлення до нього з боку римських імператорів — від обережної толерантності до вибіркової репресії, залежно від політичної ситуації, ідеологічних міркувань та особистих уподобань правителів.

РОЗДІЛ II. Поширення культу Ісиди в Римській імперії

У другому розділі, що складається з двох параграфів, буде розглянуто, яким чином культ Ісиди став прикладом синтезу єгипетської та римської культурних традицій, а також простежено ті трансформації, які відбулися в римському суспільстві внаслідок цього релігійно-культурного обміну. Перший параграф присвячено аналізу ключових характеристик культу Ісиди як у Римі, так і в Єгипті, з акцентом на спільні та відмінні риси в шануванні богині. У другому параграфі буде розглянуто взаємодію римських і єгипетських релігійних традицій, їхнє поєднання в практиці культу Ісиди, а також нові культурні явища, що виникли в Римі завдяки тісним контактам з Єгиптом.

2.1 Ісіда в Римській міфології

Враховуючи обширність території Римської імперії та її мультикультурний склад, римська адміністрація, як правило, дозволяла народам, що входили до складу імперії, зберігати власні релігійні практики, за умови, що ці вірування не суперечили державному порядку та не загрожували авторитету імператора чи єдності держави. Така політика практичного релігійного плюралізму не ґрунтувалася на ідеї толерантності в сучасному розумінні, але мала прагматичний характер: визнані місцеві культу могли співіснувати з офіційною релігією, а в деяких випадках — бути частково інкорпорованими в римський релігійний простір задля забезпечення політичної стабільності та лояльності провінцій.¹

Єгипетські божества почали впливати на римське релігійне життя ще в період Республіки, хоча їхнє поширення було обмеженим і супроводжувалося

¹ Orlin E. M. Foreign Cults in Republican Rome: Rethinking the Pomerian Rule. Maar, 2002. С. 1-18.

періодичними заборонами. Деякі з них були частково синкретизовані з римськими богами, що дозволяло легше інтегрувати їх у місцеву традицію, тоді як інші зберігали свої автентичні риси, викликаючи інтерес до своєї екзотичності. Однак аж до III ст. н.е. жоден з єгипетських культів не отримав повного офіційного визнання. Лише за правління імператора Александра Севера (222-235 рр.) відбулося часткове легітимування єгипетських культів, і, зокрема, культ Ісиди досягнув піку своєї популярності, хоча формально не був визнаний як складова офіційної імперської релігії.¹

Поклоніння єгипетським богам у римському середовищі не обмежувалося лише молитвами чи будівництвом храмів. Єгипетських божеств, яких шанували в Римі, почали зображати на амулетах, настінних розписах, статуетках, предметах побуту й поховального культу. Таке поширення образів свідчить про поступову інтеграцію цих божеств у римське повсякденне життя та про те, як вони набували нових, адаптованих до римського культурного контексту рис.² Подібні зображення становлять важливе джерело для розуміння релігійного та культурного синкретизму — процесу поєднання елементів різних традицій у межах однієї релігійної чи ідеологічної системи.

Особливо яскравим прикладом цього процесу став культ Ісиди, який здобув широку популярність у Римі в період Пізньої Республіки та на початку Імперії, досягнувши піку свого поширення за правління імператора Августа. Попри своє єгипетське походження, образ Ісиди поступово трансформувався відповідно до потреб римської релігійної культури, вбираючи нові функції й сенси. Її зв'язок з темами родючості, відродження та спасіння, а також роль захисниці й небесної покровительки сприяли популярності культу серед

¹ Koberlein E. Caligula und die agyptischen Kulte. Meisenheim A. Hain; 1962. S. 87.

² Barrett C. E. Egypt in Roman visual and material culture, 2014. P. 5.

широких верств населення, зокрема жінок, вільновідпущеників та мешканців провінцій.¹

Римляни сприймали Ісиду не лише як традиційне єгипетське божество, а як універсальну богиню, що втілювала основоположні аспекти жіночності, материнства та сакралізованої влади. З часом її функціональні риси істотно розширилися: Ісіда почала асоціюватися з містичними знаннями, ворожінням і окультною практикою, що було пов'язано з її уявленим зв'язком із потойбіччям, місячним циклом та концепцією долі. У межах римської релігійної системи вона ототожнювалася з цілою низкою місцевих богинь, зокрема з Церерою — уособленням родючості та врожаю, і з Фортуною — богинею випадку й долі, що засвідчує глибину її адаптації в римському сакральному уявленні.²

Значну кількість свідчень про шанування Ісиди залишили римські поети, зокрема Публій Овідій Назон (43 р. до н.е. — 17 р. н.е.). У «Метаморфозах» (книга IX)³ Ісіда постає як могутня богиня, здатна втручатися в людську долю й надавати допомогу смертним. Овідій змальовує її як всемогутню й співчутливу покровительку, яка втілює надію, здатність до милосердя та надприродного перетворення. Її образ пов'язаний із силою молитви, материнською відданістю та чудесною трансформацією. У відомому епізоді, коли Телефуса благає богиню врятувати свою доньку Іфіс від примусового шлюбу, Ісіда постає не як віддалене божество, а як жива, відчутна присутність: тремтить вітвар, дзвенить сistr, сяють роги — усе вказує на її божественне втручання. Хоч богиня й не промовляє слова, її відповідь виявляється через

¹ Butler H., Ass G. The Cult of Isis and Early Christianity. PP. 72-77.

² Isis: The Egyptian Goddess of Protection and Motherhood. History Cooperative URL: <https://historycooperative.org/isis/> (дата звернення: 13.02.2025).

³ Lyne R. Ovid's Changing Worlds: English Metamorphoses, 1567-1632. Oxford University Press, USA, 2001. PP. 257-258.

сам акт метаморфози: Іфіс перетворюється на юнака. Таким чином, у поетичному уявленні Овідія Ісіда постає як уособлення трансцендентної сили, що рятує, дарує свободу самовираження та виступає посередницею між тілесним і сакральним, жіночим і чоловічим, земною долею та божественним чудом.

У своїй елегії 1.3 давньоримський поет Альбій Тібулл (бл. 50 — 18 рр. до н.е.) подає образ Ісиди крізь призму релігійної практики своєї коханої Делії, ревної прихильниці цього культу. Делія дотримується ритуальних приписів: носить лляний одяг, здійснює обмивання чистою водою, спить на окремому ложі та користується систром — характерним музичним атрибутом шанування богині. Однак, коли ліричний герой тяжко хворіє, він з гіркотою запитує: «Що мені тепер твоя Ісіда, Делія?» (пер. з англ. “What use is your Isis, to me now Delia?”)¹, демонструючи скепсис щодо ефективності богині у критичний момент. Незважаючи на це, він звертається до Ісиди з проханням про зцілення, обіцяючи, що Делія віддячить їй, сидячи з розпущеним волоссям перед храмом та двічі на день возносячи їй хвалу. Такий контраст між розчаруванням і зверненням до сакрального свідчить про амбівалентне ставлення поета до іноземних культів: з одного боку, Ісіда залишається чужою традиційній римській релігійності, з іншого — постає як реальна сила, до якої звертаються в надії на порятунок. Цей фрагмент ілюструє не лише особисту внутрішню напруженість, а й ширший культурний контекст — прийняття, сумнів і поступову адаптацію «чужої» богині в римському світогляді.

Апулей (бл. 124 — після 170 рр. н.е.) у XI книзі свого роману «Метаморфози»² подає один із найгрунтовніших у римській літературі описів

¹ Kline A. S. Tibullus and Sulpicia : The Poems. Copyright, 2001. P. 10.

² Apuleius. The Golden Ass, being the Metamorphoses of Lucius Apuleius. Stephen Gaselee. London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons. 1915. 612 p.

богині Ісиди як універсальної божественної сутності, що об'єднує риси численних божеств античного світу. Головний герой твору, Луцій, який після низки випробувань і метаморфоз був перетворений на осла, у відчаї звертається до Ісиди з молитвою про порятунок. У відповідь на його благання богиня являється йому у видінні, проголошуючи себе «...regum naturae parens, elementorum omnium domina, saeculorum progenies initialis, summa numinum, regina manium, prima caelitum, deorum dearumque facies uniformis...».¹² Виконавши її вказівки, Луцій отримує змогу повернути людську подобу, що постає як акт не лише фізичного, а й духовного відродження. Цей епізод виразно підкреслює центральну функцію Ісиди як спасительки, провідниці й покровительки посвячених.

У сакральному монолозі, зверненому до Луція, Ісіда постає як божество, що має багато облич: вона ототожнюється з Деметрою, Юноною, Мінервою, Діаною, Венерою — і в такий спосіб поєднує у собі риси та функції численних богинь, шанованих у різних куточках імперії. Така характеристика, що увиразнюється в титулі *Isis Myriónymos* — «Ісіда Багатьох Імен», свідчить про глибоке нашарування релігійних уявлень, у межах якого єгипетська богиня осмислюється через призму елліністичних і римських традицій. У римському сприйнятті Ісіда набуває рис універсальної богині — уособлення багатьох іпостасей жіночого божественного начала.³

¹ Українською мовою: «Я — Мати всього сущого, володарка всіх елементів, первородна від віків, найвища серед богів, цариця мертвих, перша між небесними, єдине обличчя всіх богів і богинь».

² Apuleius Madaurensis *Metamorphoses* : in 27 vol. / W.H. Keulen et al. ; eds.: S. Tilg et al. Leiden : Koninklijke Brill, 2015. Vol. 11 : *The Isis Book*. PP. 427–428.

³ Apuleius, L. *The Epiphany of Isis*. From *The Metamorphoses or The Golden Ass*, translated by William Adlington (1566) and adapted for modern readers. *Rosicrucian Digest*, No. 1, 2010. P. 11.

Водночас не всі римські поети виявляли прихильність до культу Ісиди чи іноземних релігій загалом. У своїй Оді¹ (1.37) Горацій зображує перемогу Октавіана над Клеопатрою як тріумф римських цінностей над східною розкішшю та релігійною інакшістю. Клеопатра постає в його поезії як *fatale monstrum* — «фатальне чудовисько», символ екзотичної загрози, що підриває римський порядок. У цьому контексті її образ асоціюється не лише з політичною небезпекою, а й із чужими культурами, насамперед культом Ісиди, до якого цариця публічно виявляла прихильність. Горацій іронізує над її способом життя, що здається розбещеним і несумісним із римською *virtus* — чеснотою та самозреченням. Таким чином, поетичне відображення Клеопатри як носійки «східної релігійності» демонструє певну ворожість частини римського культурного середовища до впливу єгипетських вірувань.

У своїх «Сатирах» Децим Юній Ювенал (бл. 60 — після 127 р. н.е.) змальовує культ Ісиди в критичному, навіть сатирично ворожому ключі, використовуючи його як приклад чужоземної, екзотичної релігійності, що суперечить римським моральним і соціальним засадам. Богиня постає не як об'єкт щирого благочестя, а як символ забобонності, фанатизму та зовнішнього ритуалізму. Особливо негативно Ювенал оцінює роль жінок у цьому культі: в «Сатирі VI» він змальовує прихильниць Ісиди як легковірних, істеричних та морально нестійких, схильних до театралізованих ритуалів, що спотворюють римське уявлення про добродішність і стриманість. На його думку, подібні орієнтальні культу не просто екзотичні — вони є небезпечними, оскільки розмивають римську ідентичність, підривають авторитет традиційної релігії та послаблюють моральну структуру імперського суспільства.

¹ Horace. The Odes and Carmen Saeculare of Horace. John Conington, trans. London. George Bell and Sons. 1882.

Отже, ставлення римських поетів до культу Ісиди було суперечливим: з одного боку, вони визнавали її могутність і популярність серед різних верств населення, з іншого — сприймали її як символ чужоземного впливу, який суперечив римським традиціям і міг загрожувати моральним засадам суспільства. Попри критику з боку деяких авторів, особливо сатириків, літературні згадки про Ісиду показують, що її культ був добре відомий і поступово інтегрувався в римське культурне середовище. Через ці тексти ми бачимо, якими рисами наділяли богиню її шанувальники, і які ритуали були з нею пов'язані. Це свідчить про те, що Ісіда поступово займала своє місце в римському релігійному житті, навіть якщо не завжди приймалася однозначно.

Уявлення про Ісиду як синкретичну богиню знайшло відображення як у римському, так і в єгипетському мистецтві, демонструючи одночасно спадкоємність традицій і здатність до адаптації в нових культурних умовах. У єгипетському контексті Ісіда постає як уособлення родючості, материнства та життєдайної сили: її зображали з сонячним диском і рогами — символами, що асоціюються з жіночою природою, місячним циклом і первісною водною стихією (Рис. 1). Характерними атрибутами богині були емблема Ма (гличик з водою), ситула (посудина для молока) та крила, які символізували повітря, дихання та небесний простір (Рис. 2).¹

У Римській імперії образ Ісиди зазнав певних трансформацій, проте зберігав свою екзотичну автентичність: її й далі зображували з систрами, уреєм, сонячним диском, а також у традиційному єгипетському вбранні з характерною обрядовістю — зокрема, жриці носили лляне одяг, голили голови та здійснювали ритуали в храмах, оформлених у стилістиці єгипетських святинь (Рис. 3). Зберігалася також і асоціація Ісиди з птахами як втіленням

¹ Knauer E. R. *Urnula faberrime cavata: observations on a vessel used in the cult of Isis*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2015. PP. 24-26.

небесної стихії: зокрема, в Помпеях було виявлено рештки птахів, принесених у жертву в її храмі, що свідчить про прагнення жерців підтримувати зв'язок із первісними елементами культу (Рис. 4).¹

Одним із ключових аспектів шанування богині Ісиди було спорудження монументальних храмів, а також облаштування домашніх вівтарів, які виконували функцію приватного культу. Найвідоміший храм Ісиди в Єгипті розташовувався на острові Філе (Рис. 5) і відігравав важливу роль у релігійному житті регіону. У межах Римської імперії найбільш знаним вважається Ісіон у Помпеях (Рис. 6), що став одним із центрів поширення єгипетського культу в Італії. Попри наявність низки спільних елементів, ці культові споруди суттєво відрізнялися як за архітектурною стилістикою, що поєднувала місцеві традиції з єгипетськими формами, так і за функціональним призначенням у структурі релігійного життя.

Храм Ісиди на острові Філе був зведений у традиційному давньоєгипетському стилі: його архітектурна структура включала пілони, гіпостильні зали, а також численні рельєфні зображення фараонів і божеств, що відповідало канонам храмового будівництва доби Птолемеїв. Натомість римські храми Ісиди, хоча й зберігали окремі єгипетські елементи — зокрема обеліски, статуї та декор із символами богині — були адаптовані до римських архітектурних норм: у них використовувалися колони в ордерній системі, аркові конструкції та мармурове облицювання, що відповідало естетичним і технічним вимогам римської архітектури.

У функціональному вимірі єгипетські храми Ісиди виступали передусім осередками релігійного життя громади: жерці регулярно здійснювали там обряди, зберігали ритуальну тишу та підтримували безперервність культу

¹ Corbino C. A., Demarchi B. Birds for Isis: The evidence from Pompeii. *International Journal of Osteoarchaeology*, 2023. Vol. 33, No. 4. PP. 762–770.

богині через щоденні служіння. У римському контексті храми Ісиди поступово набули, поряд із релігійною, виразної містико-культової функції: вони стали простором проведення ініціаційних обрядів, що супроводжувалися символічним очищенням, мовчанням і обітницями, та зазвичай були доступними для представників вищих соціальних верств, включно з імператорською родиною й освіченою елітою.

Культурний аспект шанування Ісиди істотно різнився в залежності від локального сприйняття богині. У Єгипті вона залишалася традиційною божественною постаттю, невід’ємно пов’язаною з Осірісом та Гором, чия роль у місцевій міфології була фундаментальною. У Римі ж Ісіда постала як іноземне божество, яке з часом набуло універсальних характеристик і функцій, синкретизувавшись із римськими й грецькими релігійними уявленнями та поступово поширившись по всій імперії.

Іншим важливим аспектом почитання Ісиди були свята, присвячені їй, які також трансформувалися в римському середовищі. Загалом, єгипетські релігійні святкування в Римській імперії стали частиною ширшого культурного та релігійного обміну, який супроводжував поширення єгипетських культів на території імперії.

Одне з таких свят, присвячене Ісиді, щороку відзначали на початку березня. Оскільки вона вважалася покровителькою моряків, урочистості мали виразну морську тематику: окрім пішої процесії, важливою складовою був ритуальний рух човнами. Саме свято було спрямоване на вшанування впливу Ісиди на морські стихії та супроводжувалося молитвами за безпеку мореплавства і благополуччя народів імперії.¹

¹ Salman M. R. On Roman time: The code Calendar 354 and Phythms of Urban life in late Antiquity. C: University of California Press, 1990. P. 124.

Це була складна обрядова хода, у якій брали участь жерці, а також віряни, одягнені в різноманітні костюми та прикрашені священними емблемами. У процесії вони несли модель священного човна від місцевого храму Ісиди до водойми — моря або річки. Попри заборони та гоніння з боку християнської влади, зокрема за імператорів Феодосія та Аркадія, святкування на честь Ісиди продовжувалися: наприклад, у Сирії та на території Італії його ще фіксують принаймні до 416 року, тоді як в Єгипті остаточне припинення цих свят пов'язується з репресивною політикою християнської влади у VI столітті.¹

Щодо уявлень про потойбічне життя, то в традиційному римському світогляді загробне існування переважно асоціювалося з темрявою, бездіяльністю та відсутністю надії: царство мертвих мислилося як тіньова й безрадісна область, де душі існують у стані позбавленому радості. Натомість культ Ісиди пропонував альтернативну концепцію — ідею особистого спасіння та можливості вічного життя. Ісіда, як богиня, яка воскресила свого чоловіка Осіріса, виступала символом перемоги над смертю, оновлення і відродження. Цей міфологічний мотив дарував віруючим надію на те, що і вони зможуть досягти благословенного буття після смерті, пройшовши через відповідні обряди ініціації та очищення.

Таким чином, Ісіда стала популярною серед різних верств населення завдяки своїй ролі матері-богині та захисниці. В її культі з'явилися елементи римської ритуалістики і навіть римські художники почали зображати Ісиду в стилі, що поєднував єгипетські та римські риси. Вона стала символом універсальної богині, втіленням материнства, магії та відродження.

¹ Malcolm D. D. The Cult of Isis in the Roman Empire: Isis Invicta. Edwin Mellen Press, 2003. PP. 68–73.

2.2 Вплив культу Ісиди на традиції римлян та інших народів імперії

Римська імперія охоплювала обширні території, заселені понад п'ятдесятьма різними етнічними групами, які перебували в постійному міжкультурному контакті та поступово запозичували релігійні елементи як від сусідів, так і від провідних культурних центрів. У цьому багатонаціональному й релігійно розмаїтому середовищі культ Ісиди, поширюючись імперією, справив значний вплив на релігійні практики та уявлення як римлян, так і підкорених народів. У перші століття нашої ери він перетворився на один із найпоширеніших так званих «східних» культів, поступаючись за масштабами поширення хіба що культу Мітри. Археологічні та епіграфічні свідчення підтверджують наявність храмів і святилищ Ісиди по всій території Римської держави — від Александрії, Афін і Ефесу до Галлії, Іспанії, Британії та навіть у найвіддаленіших провінційних центрах.

У Єгипті культ Ісиди залишався одним із провідних навіть у римський період. Його головним осередком залишалася Александрія, де функціонував храм Ісеон — центральне святилище богині¹. Водночас культ поширився далеко за межі Єгипту, ставши одним із найпопулярніших релігійних течій у всій Римській імперії. Археологічні та епіграфічні джерела фіксують присутність святинь Ісиди практично в усіх важливих регіонах держави².

Храми Ісиди споруджувалися в самому Римі, а також у Помпеях, Остії та багатьох інших містах Західної імперії. У самому Римі святилища Ісиди, наприклад, знаменитий Храм Ісиди та Серапіса (Рис. 7) на Марсовому полі, який існував вже за часів Республіки, став частиною міського ландшафту вже в I ст. н.е., а за правління династії Флавіїв культ отримав імператорську

¹ Sirkovsky L. *A Foreign Goddess: The History of the Cult of Isis*. McGill University, 2017. P. 5.

² Grijalvo E. M. *The Cult of Isis in Italica*. L'Institut Universitaire de France et du Musée royal de Mariemont. 2020. Vol. 4. PP. 57–66.

підтримку і фактично інтегрувався у *religio Romana*¹. Також посвячувальні написи на її честь знайдено у Майнці² та багатьох інших провінційних містах.

Поклоніння Ісіді мало місце також у Греції та на Балканському півострові. На цих теренах культ набув поширення ще до встановлення римської влади — у часи еллінізму (III–I ст. до н.е.), коли Єгипет перебував під правлінням Птолемеїв³. У цей період Ісиду вже сприймали як частину грецького пантеону, ототожнюючи її з Деметрою, Артемідією й Афродітою⁴. У Греції культ Ісиди навіть отримав філософське осмислення: в окремих неоплатонічних текстах, зокрема у творі «Плач Ісиди»⁵ Плутарха, вона постає як мати всього суцього, що зближує її з ідеєю єдиної божественної сутності. Храми Ісиди були відомі в Афінах і Дельфах, а також у менших святилищах по всій Греції.

На Балканах культ Ісиди співіснував з місцевими релігіями, включно з кельтськими, фракійськими та іллірійськими культурами. В окремих випадках богиня локалізувалася як одна з регіональних божеств — зокрема покровительок річок, джерел або гірських місцевостей. Саме тут особливо виразно проявлявся її магічний і захисний характер: їй присвячували амулети, використовували її ім'я у заклинаннях, а також віддавали пошану в місцевих ритуальних практиках⁶.

¹ Tully C. j. The Reception of the Cult of Isis in Rome from the Late Republic to the Flavian Dynasty. *Britannia* 39. 2008. P. 122–124.

² Blänsdorf J. Die Defixionum Tabellae des Mainzer Isis- und Mater Magna-Heiligtums. Mainz : Generaldirektion Kulturelles Erbe, 2009. S. 14–18.

³ Kelly A. The Development and Diffusion of the Cult of Isis in the Hellenistic Period. Arizona : The University of Arizona ProQuest Dissertations & Theses, 2017. P. 5.

⁴ Ibid: P. 5.

⁵ Plutarch. *De Iside et Osiride* / ed. J. G. Griffiths. Cambridge : University of Walles Press, 1970. 648 p.

⁶ Mišić, B. *Cults and Religious Integration in the Roman Cities of the Drava Valley (Southern Pannonia)*. London: University of London, 2013, PP. 422–426.

У Малій Азії культ Ісиди проник у міста з грецько-римським населенням, насамперед в Ефес, Пергам та інші важливі урбаністичні центри. В Галії та на території Германії Ісіда шанувалася передусім як богиня зцілення, охорони та заступництва. Археологічні дані свідчать про наявність її храмів у Парижі (Лютеції), Ліоні, Майнці та інших містах цих провінцій¹.

На території римської Британії виявлено статуетки, вівтарі та інші атрибути, присвячені Ісиді, зокрема в Карнунтумі (в Австрії, поблизу кордонів Британії) та в Лондинії (сучасному Лондоні). Не можна оминати увагою і присутність культу Ісиди в найбільш віддалених регіонах Римської імперії, зокрема на території Іспанії. Хоча там культ не досяг широкої популярності, археологічні знахідки свідчать про наявність його послідовників і культової практики. В Іспанії предмети, пов'язані з поклонінням Ісиді, було виявлено у Тарраконі (сучасна Таррагона) та Карфагені (сучасна Картахена), що засвідчує функціонування її шанування принаймні в локалізованих осередках².

Храми на честь Ісиди споруджувалися за зразком єгипетських святилищ, але адаптувалися до римської архітектурної традиції, поєднуючи орієнтальні й місцеві елементи. Часто такі храми розташовувалися поблизу військових гарнізонів або торгових центрів — там, де відбувався інтенсивний міжкультурний контакт. Архітектурний синкретизм цих споруд відображав саму природу культу: єгипетські символи та елементи декору — такі як обеліски, сфінкси, зображення лотосів і папірусів — гармонійно поєднувалися з класичними римськими колонами, фронтонами та мозаїчними підлогами. Внутрішнє планування храмів, зазвичай, включало відкрите святилище з басейном (який символізував священні води Нілу), головне святилище з

¹ Kraus, D. "Isis in Ephesus: The Hellenistic Reception of an Egyptian Goddess." *Journal of Hellenic Studies* 112, 1992. PP. 99–101.

² David Walsh. "The Fate of Temples in Noricum and Pannonia." *American Journal of Archaeology*, vol. 120, no. 2, 2016. PP. 221–238.

культовою статуєю богині та допоміжні приміщення для зберігання ритуальних предметів і проживання жерців.¹

На кінець II ст. н.е. поклоніння Ісіді було настільки розповсюдженим, що її свята ввійшли до римського календаря: щороку на початку весни відзначалося *Navigium Isidis* — свято відкриття навігації, де урочисто спускали на воду священний корабель Ісиди з побажаннями доброї долі морякам. А в серпні римляни святкували день народження Ісиди, відомий як свято світильників (*Luchnapsia*) - під час якого запалювали безліч лампад на честь богині.² Ці обряди були римською адаптацією єгипетських урочистостей на честь Ісиди, що демонструє процес синтезу: єгипетські святкові дні набули нової форми в римській традиції, зберігаючи первісний зміст, але вписуючись у римський ритуальний рік.

Одним із найсуттєвіших впливів культу Ісиди на римське суспільство було запровадження нової для традиційної релігії моделі містеріальної духовності. Ісидичні містерії обіцяли посвяченим особисте спасіння і щасливе життя після смерті, що приваблювало багатьох у добу імперії, сповнену духовних пошуків. На відміну від офіційного державного культу, де акцент робився на колективних обрядах заради «*pacis deorum*», містерії Ісиди зверталися до внутрішнього світу окремої людини, пропонуючи їй особистий зв'язок із богинею.³ Посвячені проходили обряд очищення, носили особливий одяг (ляняний одяг жреців Ісиди), тримали піст і сповідалися у своїх гріхах перед ініціацією. Таким чином, культ Ісиди поширив у римському світі практики індивідуального благочестя, сповіді та аскези, які раніше не були властиві традиційній релігії. Деякі дослідники, зокрема П. Вігалл, навіть

¹ Lembke, Katja. *Das Iseum Campense in Rom : Studie über den Isiskult unter Domitian*. Verlag Archäologie und Geschichte, 1994. 271 p.

² Lipka M. *Roman Gods: A Conceptual Approach*. Leiden–Boston : Brill, 2009. 38–39 p.

³ Butler H. *The Cult of Isis and Early Christianity*. *A Journal of Academic Writing*, 2007. Vol. 5. PP. 72–78.

вказують, що ісідичні уявлення про посмертне блаженство і воскресіння (через приклад Осіріса) підготували ґрунт для сприйняття християнської ідеї спасіння.¹ Хоча прямий вплив важко виміряти, факт залишається: вже в II-III ст. н. е. значна частина римлян вірила, що через особисту відданість Ісіді та проходження священних обрядів вони здобудуть її заступництво в потойбіччі.

Культ Ісиди помітно вплинув і на соціальну сферу, зокрема на роль жінок у релігійному житті. На відміну від більшості офіційних римських культів, де жінки відігравали другорядну роль (винятком був хіба інститут весталок), в ісідичному культі жінки могли бути верховними жрицями і активними учасницями обрядів. Ісіда як образ ідеальної дружини та матері була особливо близька жінкам, тому багато римлянок - від простолюдинок до представниць вищих станів – ставали її ревними шанувальницями.² Римський поет Ювенал саркастично згадував про римських матрон, які таємно вночі беруть участь у обрядах Ісиди, не повідомляючи про це чоловіків, що свідчить про масовість цього явища (Juvenal, Sat. VI, 528-542). У містах імперії в середовищі прибічників Ісиди виникали братства та товариства (*collegia Isidis*), куди приймали і чоловіків, і жінок на рівних засадах – незвична риса для римського релігійного життя.³ Це сприяло поширенню в суспільстві нових уявлень про духовну рівність статей у справах віри. Крім того, культ Ісиди був відкритий для людей різного етнічного походження і соціального статусу: серед її вірних були й раби, і вільновідпущеники, і заможні громадяни. Така всеохопність сприяла формуванню в містах імперії своєрідних космополітичних релігійних громад, де стиралися традиційні межі між римлянами і чужинцями,

¹ Weigall A. *Paganism in Our Christianity*. Kessinger Publishing, 2010. 284 p.

² Gaspar V. *Sacerdotes piae: priestesses and other female cult officials in the western part of the Roman Empire from the first century B.C. until the third century A.D.*. Universiteit van Amsterdam, 2012. PP. 131–168.

³ Veymiers R. *Introduction Agents, Images, Practices. Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis (SET)*, 2018. Vol. 187. PP. 1–58.

чоловіками і жінками, вільними і рабами – всі вони могли шукати у Ісиді порятунку та підтримки на рівних.

Вплив ісидичного культу відчули на собі й інші народи імперії, які включали Ісиду у власні пантеони, іноді ототожнюючи її з місцевими божествами. У галлів Ісиду часом співвідносили з їхньою богинею річок Секваною, вважаючи покровителькою вод і родючості. У германців її образ міг зливатися з матір'ю-богинею Нертуз. Відомий випадок спільного шанування Ісиди та Кібели (Магна Матер) в провінції Нижня Германія: у Могонціакумі (сучасний Майнц) знайдено посвяти, де двох богинь вшановують разом у одному храмі.¹ Ймовірно, для місцевого населення обидві богині уособлювали східну Велику Матір, тож їх культу переплелися, демонструючи гнучкість римсько-провінційної релігійної свідомості. В еллінізованому Сході імперії, де здавна шанували єгипетських богів, культ Ісиди теж не залишився незмінним – він увібрав риси грецької філософії та містицизму. Наприклад, у Плутарховому трактаті «Про Ісиду та Осіріса» Ісіда постає вже не просто богинею, а алегорією природи та філософським принципом мудрості. Така інтелектуалізація культу вплинула на освічені прошарки суспільства по всій імперії.²

Окремо слід відзначити мистецький і символічний вплив культу Ісиди. Римська культура запозичила чимало єгипетських мотивів завдяки моді на «єгиптоманію», що значною мірою була наслідком популярності Ісиди в столиці.³ Після підкорення Єгипту в Рим привезли обеліски, статуї священних ібісів, сфінкси – всі ці артефакти прикрашали храми Ісиди та громадські місця.

¹ McKinnell J. The Earth as body in Old Norse. *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*. 2022. Vol. 74. PP. 534–550.

² Plutarch. *On Isis and Osiris* / transl.: Frank C. Babbitt. Harvard University Press. Vol. 10.

³ Lauren H. P. The Places of Roman Isis: Between Egyptomania, Politics, and Religion. *Oxford Handbook Topics in Classical Studies*. 2014. PP. 166–167.

Римляни почали вживати символіку Нілу в декорі (фрески з нільськими пейзажами в Помпеях, мозаїки із зображенням єгипетських богів).¹ Багато таких зображень пов'язано саме з ісідичним культом: наприклад, настінні розписи в Геркуланумі показують сцени процесії на честь Ісиди. На монетах імператорської доби теж з'являються єгипетські божества – особливо часто Ісиду зображували стоячи на кораблі із розгорнутим вітрилом (епітет *Isis Pharia*, покровителька мореплавства).² Цей мотив зародився ще на елліністичних монетах Фінікії, а за імперії широко тиражувався: зображення Ісиди на кораблі карбували як пам'ятні жетони і медальйони аж до IV ст. н. е.

Отже, серед найважливіших особливостей трансформації культу Ісиди та його інтеграції в релігійне життя Римської імперії можна виокремити наступні:

- Формування синкретичного образу богині через злиття з римськими та грецькими божествами — Церерою, Фортуною, Юноною, Венерою — що дозволило її культу набути універсального характеру під ім'ям *Isis Mugioumos* (Ісіда з десятима тисячами імен).
- Амбівалентне представлення культу Ісиди в римській літературній традиції, що відображено у творах Овідія, Тібулла, Апулея, Горация та Ювенала: з одного боку — як символу надії та метафізичного порятунку, з іншого — як потенційної загрози традиційному римському порядку та моральності.
- Особлива адаптація мистецьких форм вираження культу, де єгипетські релігійні символи та обрядові елементи (систри, крила, емблеми повітря

¹ Koponen A.K. *Egyptian Cults in Pompeian Domestic Wall Paintings* / eds. R. Berg, A. Coralini, A.K. Koponen, R. Välimäki, Roma: Edizioni Quasar, 2021, PP. 177-208.

² Handler S. *Architecture on the Roman coins of Alexandria*. *American journal of archaeology*. 1971. T. 75. №. 1. PP. 57-74.

та сонця) поєднувалися з римською архітектурною та художньою стилістикою, створюючи унікальний культурний синтез.

- Широке географічне розповсюдження культу від Александрії до віддалених провінцій імперії, включаючи Лондон, Таррагону та Майнц, що свідчить про його універсальність та здатність адаптуватися до різних культурних середовищ і локальних вірувань.
- Здатність культу Ісиди до локалізації в різних етнічних середовищах, де богиня ставала не чужою, а "своєю" для галлів, іберійців, германців, греків та інших народів імперії, часто поєднуючись з місцевими культурами жіночих божеств, зокрема з культом Кібели.

Іншим важливим чинником, що дозволяє глибше осмислити вплив культу Ісиди на релігійну свідомість римського суспільства, є аналіз його духовних та соціальних особливостей. У процесі дослідження вдалося виокремити кілька ключових характеристик:

- Запровадження нової моделі духовності через містерії Ісиди, які пропонували особисте спасіння та індивідуалізований релігійний досвід, що включав аскезу, сповідь та обряди очищення, на відміну від традиційної римської релігії з її наголосом на колективному умиротворенні богів.
- Формування концепції вічного життя та посмертного існування душі, що мало певну схожість з ранньохристиянськими уявленнями та відображало глибинну трансформацію у сприйнятті сакрального серед римського населення.
- Особлива роль жінок у культурі Ісиди, де вони отримали нову релігійну суб'єктність як жриці, рівні з чоловіками, а також могли брати участь у ритуалах без патріархального контролю, що створювало своєрідну

духовну альтернативу офіційній римській релігії та сприяло соціальній емансипації жіноцтва.

Таким чином, було з'ясовано не лише особливості синкретичної трансформації та географічного поширення культу Ісиди в межах Римської імперії, але й виявлено його глибинний вплив на релігійну свідомість римського суспільства через запровадження індивідуалізованої моделі духовності та розширення релігійної ролі жінок, що зрештою зробило цей культ не просто елементом релігійного плюралізму, а трансформативною силою, яка змінювала саму структуру духовного життя імперії.

Розділ III. Наслідки існування культу Ісиди в Римській імперії

Для глибшого осмислення впливу культу Ісиди на римське суспільство доцільно звернутися до аналізу його наслідків та трансформацій у пізньоантичний період. Це дозволяє виявити, як давня єгипетська традиція адаптувалася під тиском християнізації, державної політики й культурного синкретизму, а також зрозуміти, у який спосіб образ Ісиди перейшов від публічних культових практик до народної побожності й християнської іконографії. Розділ містить два параграфи: перший присвячено стану культу Ісиди наприкінці існування імперії, а другий — довготривалим культурним і релігійним наслідкам її занепаду.

3.1 Культ Ісиди наприкінці існування імперії

На кінець античної доби культ Ісиди, як і інші традиційні релігії, зіштовхнувся з глибокими змінами у світогляді та релігійній політиці Римської держави. У III-IV ст. н. е. Римська імперія поступово християнізувалася, і становище старих культів — зокрема й ісидичного — почало хитатися. Якщо у II ст. культ Ісиди ще перебував на піку популярності, то з середини III ст. спостерігається певний занепад традиційних язичницьких вірувань.¹ Деякі історики, зокрема Роджер Багналл, вказують на кризу храмового життя в Єгипті вже у пізньому II — на початку III ст., що відбилося навіть у апокаліптичних настроях єгипетського жрецтва.² У знаменитому «Пророцтві Гермеса Трисмегіста», записаному в той час, звучить передчуття близького кінця старої релігії: боги залишать Єгипет, храми спустіють, а сама країна порине в морок безбожжя. Ці слова, очевидно, відображали кризові явища:

¹ Robert A. Wortham. Urban Networks, Deregulated Religious Markets, Cultural Continuity and the Diffusion of the Isis Cult. *Method & Theory in the Study of Religion*, vol. 18, no. 2, 2006. PP. 103–23.

² Bagnall R. Development and crisis in a Roman province. *Roman Egypt. A History*. Cambridge University Press, 2021. PP. 121–168.

скорочення впливу традиційних культів на фоні зростання нових релігійних рухів, передусім християнства.¹

Протягом IV ст. н. е. відбувалася активна християнізація імперії, і язичницькі культури опинилися під державним тиском. Ісідичні святилища ще діяли в різних куточках імперії (навіть у християнізованому Римі відомі посвяти Ісіді в середині IV ст., що свідчить про таємне продовження її вшанування), але поступово їхнє число зменшувалося. Про це свідчать археологічні та епіграфічні дані, згідно з якими останні публічні посвяти Ісіді в Римі датуються серединою IV ст., а вже до 440-х рр. н. е. культ практично зник із міського релігійного ландшафту.²

Переломним став 392 р., коли імператор Феодосій I офіційно заборонив язичницькі обряди і наказав закрити або зруйнувати паганські храми. Під цю заборону потрапили й храми Ісиди та Серапіса. У 391 р. в Олександрії сталася знаменита подія – християни штурмом захопили і знищили Серапеум, головний храм Серапіса, де також вшановували й Ісиду. Цю акцію, здійснену за підтримки влади, сучасники сприймали як символ перемоги нової віри над «помилками» старої. Погром Серапеуму ознаменував фактичний кінець офіційного культу єгипетських богів у великих центрах імперії.³ Надалі поклоніння Ісіді витісняється в маргінес суспільного життя — продовжує існувати лише в закритих громадах язичників-інтелектуалів або у віддалених місцевостях, де влада не могла ефективно контролювати релігійні практики.

Водночас наприкінці IV — у V ст. відбувається цікаве явище: як зауважує класик Р. Е. Вітт певні елементи образу Ісиди переходять до

¹ Christian H. Bul. I“Prophesying the Demise of Egyptian Religion in Late Antiquity: The Perfect Discourse and Antoninus in Canopus.” *Numen*, vol. 68, no. 2/3, 2021, PP. 180–203.

² Bagnall R. *Development and crisis in a Roman province. Roman Egypt. A History.* Cambridge University Press, 2021. PP. 121–168.

³ Sean J. F. *The Destruction of the Serapeum in 391: Religious Violence and Intolerance in an Imperial Age.* *Journal of Religion and Violence*, 2021. Vol. 9, No. 2/3. PP. 149–170.

християнської традиції, трансформуючись у культ Богородиці.¹ Новонавернені християни, особливо в Єгипті та на Сході, природно переносили свою давню шанобу до Великої Матері на постать Діви Марії. Образ Марії з немовлям Ісусом на руках у мистецтві формувався, зокрема, під впливом усталеної іконографії «Ісіда, що годує Гора» (Рис. 8,9).² Численні зображення Богородиці з Немовлям, особливо в олександрійсько-коптській традиції, явно наслідують композицію єгипетських скульптур і рельєфів, де Ісіда сидить із грудною дитиною Гором на колінах. Більше того, зафіксовано випадки прямого «перехрещення» статуй Ісіди на Марію: ранньохристиянські автори згадують, що в деяких містах старі статуї богині, вкриті новими шатами, почали шанувати як зображення Діви Марії.³ Достатньо було забрати з рук статуї сistr чи інші язичницькі символи, додати християнські атрибути – і колишня «цариця Ісіда» перетворювалася на «царицю Небесну» в очах віруючих.

Така адаптація свідчить про спадкоємність в народній побожності: те, що колись уособлювало Ісіду — милосердя, материнську любов, заступництво над людством — було перенесено на християнську святу. Цей процес значною мірою полегшував перехід населення від багатобожжя до монотеїзму, роблячи його менш травматичним культурно. Водночас з точки зору церковних ідеологів, «успадкування» атрибутів Ісіди Марією утверджувало перемогу істинної віри: колишня язичницька богиня ніби мала поступитися місцем шануванню єдиного Бога і святих.

¹ Witt R. E. *Isis in the Ancient World*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. 269–281 p.

² Higgins S. *Divine Mothers: The Influence of Isis on the Virgin Mary in Egyptian Lactans-Iconography*. *Journal of the Canadian Society for Coptic Studies*, 2012. Т. 3. PP. 84-87.

³ El-Gendi D. R. S. S. *Different Attitudes of the Holy Virgin Mary in Coptic Art*. *The Thirteenth Conference of the General Union of Arab Archeologists from 24 to 26 October 2010, Libyan Arab Jamahiriya*. P. 46.

Не всі прихильники Ісиди змирилися з занепадом її культу. В історичних джерелах згадано декілька спроб язичницького «ренесансу» в пізній античності, де шанування єгипетських богів відіграло помітну роль. Наприклад, імператор Юліан Відступник (361-363) відкрито симпатизував старим культам і, бажаючи відродити язичництво, заохочував обряди на честь різних богів — у тому числі й Ісиди. За повідомленнями Амміана Марцелліна, Юліан під час свого перебування у Малоазійських містах відвідував храми Кібели та Ісиди, беручи участь у священних ритуалах.¹

Інтерес до єгипетської релігії зберігався також у середовищі неоплатоніків Александрії та Афін аж до V ст. Так, за свідченням Марина Самарійського, видатний філософ Прокл здійснив подорож до Єгипту, де брав участь в обрядах на честь стародавніх богів — ймовірно, й Ісиди — прагнучи доторкнутися до джерел «давньої мудрості». Там він також був прийнятий у дім ритора Леонаса й навчався у граматака Оріона, який походив із жерцівської касти.² Проте подібні випадки на той час вже мали поодинокий і винятковий характер, віддзеркалюючи скоріше елітарний інтерес до архаїчної духовності, а не живу традицію.

Останнім оплотом власне культу Ісиди залишався острів Філе на півдні Єгипту — тамтешній храм Ісиди продовжував діяти навіть тоді, коли решта імперії вже була офіційно християнською. Це пояснюється особливим статусом Філе: він знаходився на кордоні з нубійськими царствами, населення яких (блеммії, нубійці) ще довго трималося старих вірувань і приходило на острів вшанувати Ісиду як могутню покровительку Нілу.³ Римська влада

¹ Marcellinus A. History / transl. J. C. Rolfe. – London : Harvard University Press, 1940. Vol. 2. P. 186.

² Marinus Of Samaria. The Life of Proclus, or Concerning Happiness / transl. S. G. Kenneth. New York : Platonist Press, 1925. PP. 15-55.

³ Ashby S. Calling out to Isis: The enduring Nubian presence at Philae: PhD. The University of Chicago, 2016. P. 3.

якийсь час терпіли це язичницьке капище через політичну доцільність — аби зберегти мир з сусідами.

Лише у 537 р. візантійський імператор Юстиніан наказав закрити храм на Філе, поклавши край офіційному служінню Ісіді. Жреці були вигнані, а священні статуї богів — вивезені до Константинополя. Ця подія вважається остаточним згасанням організованого культу Ісиди.¹ Проте навіть після цього ім'я богині не кануло в забуття. Як показує дослідник Д. Франкфуртер, численні елементи ісідичної традиції — зокрема шанування богині-матері — продовжували існувати в селах і родинних обрядах, переносячись із храмового простору до побутової релігійності.² Амулети, сезонні святкування, ритуали родючості та поклоніння жіночому божественному началу зберігали сліди культової спадщини Ісиди ще впродовж кількох століть після офіційного занепаду.

У народних звичаях Єгипту ще довгий час після офіційної заборони традиційних культів простежувалися мотиви, пов'язані з шануванням Великої Матері — і, зокрема, Ісиди. Наприклад, широко відоме свято шлюбу Нілу, на думку деяких дослідників, могло сягати корінням ще до ісідичних ритуалів, у яких богиня постає як посередниця водної родючості й космічної гармонії. Таке святкування — хоча формально було переосмислене в рамках нової релігійної парадигми — зберігало глибинні символічні зв'язки з архаїчними уявленнями про шлюб природи і людської спільноти.

Важливою рисою пізньоантичного релігійного ландшафту був феномен культурного змішування — синкретизму — в якому традиційні елементи не стільки зникали, скільки переозначувалися в межах нової системи. Як показує

¹ XIX. The Persian War : in 1 vol. / Procopius ; transl. H. B. Dewing. Harvard University Press, 1914. Vol. 8. 578 p.

² Frankfurter D. Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance. Princeton University Press, 1998. P. 97-144.

Д. Франкфуртер, навіть у VII столітті в монастирському середовищі Єгипту використовувалися магичні закляття, в яких ім'я Ісиди фігурувало поряд з іменем Ісуса, а образи Ісиди й Гора вписувалися в християнську структуру ритуальної дії. У таких текстах ми бачимо не просто залишки «язичницької» релігії, а свідчення тривалого культурного процесу, в якому локальні традиції адаптувалися в межах нової релігійної мови¹.

Особливу увагу Франкфуртер звертає на роль повсякденної релігійності — побутових практик, народних обрядів, амулетів та лікувальних формул — як простору, в якому синкретизм здійснювався найбільш природно. Ці «місцеві світи» (local worlds) зберігали не лише словесні формули, але й уявлення про сакральну силу жіночого начала, материнства, захисту — тобто ті символічні функції, які століттями асоціювалися з Ісидою². Таким чином, навіть після офіційного закриття храмів, включно з храмом на Філе, культ богині не був остаточно витіснений, а тривав у переосмислених формах.

Ще одним показовим прикладом живої присутності Ісиди у свідомості християнської доби є агіографічна література пізньої античності. В ній богиня іноді згадується в образі демонічної ілюзії, яку долають святі, — як, наприклад, у текстах про вигнання духа Беса або про освячення колишніх язичницьких святинь. Проте, як справедливо зауважує Франкфуртер, така демонізація є не стільки свідченням ворожості, скільки індикатором того, що постать Ісиди все ще залишалася знайомою, вагомою й «дієвою» у культурній уяві єгиптян³. Сама необхідність її ритуального подолання вказує на глибоке вкорінення цього образу в колективній пам'яті.

¹ Frankfurter D. Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance. Princeton University Press, 1998. PP. 1-3.

² Ibid: PP. 5-7.

³ Ibid: PP. 13-14.

Таким чином, наприкінці існування Римської імперії культ Ісіди пройшов шлях від повної інтеграції до поступового зникнення, проте залишив помітний слід у формуванні нової релігійної парадигми. Синтез єгипетської традиції та римської культури, що колись спричинив популярність Ісіди, тепер проявився на глибшому рівні — через перейняття її образу християнством та трансформацію язичницької духовності. Ісіда — «володарка небес» поступово поступилася місцем Богородиці — «Regina Coeli», але багато рис її культури продовжили життя у християнській цивілізації. Так завершилася багатовікова історія перебування культу Ісіди в Римській імперії: зникнувши як окрема релігійна практика, він усе ж пережив свою добу у вигляді культурної спадщини, що поєднала Єгипет і Рим у спільному історико-релігійному просторі.

Отже, серед найважливіших причин та особливостей занепаду культу Ісіди в пізній Римській імперії можна виокремити наступні:

- Поступова християнізація Римської імперії у III-V ст., що призвела до системного витіснення язичницьких культів, включно з ісідичною традицією, з офіційного релігійного простору.
- Заборона та обмеження діяльності храмів Ісіди, що відбувалися нерівномірно по різних територіях імперії, але до кінця IV ст. набули загальноімперського характеру, хоча в окремих містах і в самому Римі культ зберігався певний час довше.
- Символічна трансформація та інтеграція образу Ісіди в християнську традицію, зокрема через злиття з постаттю Діви Марії — явище, що відобразилося в іконографії, побожності та навіть у практиці використання колишніх статуй богині.

- Спроби відродження культу за імператора Юліана Відступника та у філософських колах неоплатоніків, які, втім, мали елітарний характер і не змогли зупинити загальну тенденцію занепаду традиційних вірувань.
- Особливий статус храму Ісиди на острові Філе, який завдяки своєму розташуванню та культурній значущості проіснував найдовше з усіх святилищ богині — до 537 р. н.е., коли був закритий за наказом імператора Юстиніана.

Іншим важливим аспектом, що розкриває культурну спадщину культу Ісиди після його офіційного припинення, є аналіз трансформації його елементів у нових історичних умовах. У процесі дослідження вдалося виокремити кілька ключових характеристик цього явища:

- Хоча культ Ісиди як офіційна релігійна інституція припинив своє існування, його елементи продовжували зберігатися в народній релігійності, побутових обрядах, використанні амулетів та сезонних святах, особливо на території Єгипту.
- Відбувалася своєрідна синкретизація образу Ісиди з християнськими святими та персонажами, що сприяло "м'якому переходу" від політеїстичних вірувань до монотеїстичної християнської традиції, полегшуючи культурну адаптацію населення.
- Ім'я та символіка Ісиди продовжували зберігатися навіть у християнському контексті, зокрема в монастирському середовищі, що свідчить про глибину проникнення цього культу в культурну свідомість.
- У пізній християнській агіографії Ісида набула демонізованих рис, що, попри негативну оцінку, все ж засвідчувало її живу присутність у колективній пам'яті та релігійній уяві.
- Спадщина культу Ісиди виявилася не просто археологічним реліктом минулого, а елементом тривалої культурної пам'яті, який був

перекодований і асимільований у нові релігійні форми, зберігаючи при цьому окремі архетипні характеристики.

Таким чином, було досліджено не лише процес занепаду культу Ісиди під впливом християнізації Римської імперії, але й виявлено специфіку трансформації його елементів та їхньої інтеграції в нову релігійну парадигму, що засвідчує надзвичайну культурну стійкість цієї традиції попри офіційне припинення її існування.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження культу Ісіди в контексті культурної та релігійної історії Римської імперії було досягнуто поставленої мети — з'ясувати особливості становлення, поширення, трансформації та функціонування цього культу в умовах римського багатонаціонального простору. На основі аналізу писемних джерел, археологічних даних та сучасної історіографії вдалося простежити механізми релігійної адаптації, ідеологічного регулювання та культурного синтезу, що супроводжували існування Ісіди як одного з найпоширеніших східних божеств у межах імперії.

Було встановлено, що причини виникнення культу Ісіди в Римській імперії мали багатофакторний характер. З одного боку, його поява стала наслідком зростаючого політичного, економічного та інтелектуального обміну між Єгиптом і Римом, що посилювалися після перетворення Єгипту на римську провінцію. З іншого боку, відкритість римської релігійної системи до інтеграції нових культів, а також прагматична політика імператорів щодо іноземних вірувань, сприяли поширенню єгипетських релігійних уявлень. Особливу роль у цьому процесі відіграла особистість Клеопатри VII та її ототожнення з богинею Ісідою, що надало культу політичного і символічного значення в очах римського суспільства.

Адаптація Ісіди до римського релігійного простору супроводжувалася як збереженням традиційних єгипетських рис, так і поступовим набуттям нових функціональних значень. Її образ трансформувався у відповідь на потреби римського світу, асимілюючись із локальними кльцями, зокрема з Церерою, Фортуною та ін. Ісіда набула ознак універсальної богині, покровительки жінок, моряків, хворих та шукачів спасіння, що зумовило її популярність серед різних соціальних верств, включаючи рабів,

вільновідпущеників і жінок. Свідчення римських поетів, іконографія, матеріальна культура та епіграфіка засвідчують високий рівень інтеграції цього культу в повсякденне релігійне життя.

Виявлено складну і амбівалентну позицію римської влади щодо культу Ісиди: від обережної толерантності до репресій і, зрештою, до інструментального використання східних культів як засобу сакралізації імператорської влади. Римські правителі, з одного боку, намагалися обмежити публічну практику іноземних релігій, аби зберегти сакральну цілісність померія та символічну єдність держави; з іншого — поступово легітимували культ Ісиди як елемент імперського ідеологічного простору. У пізньоімперський період Ісида функціонувала як частина символічної мови влади, втілюючи ідеї космічного порядку, захисту та відродження.

Узагальнений аналіз показав, що вплив культу Ісиди виявився не лише в релігійній, а й у культурній, художній та політичній сферах. Культ Ісиди став прикладом релігійного синкретизму, який демонструє здатність імперського суспільства інтегрувати чужі елементи без повного знищення їхньої ідентичності. Зміни в образі богині та в її ритуальній практиці показують, як у межах багатокультурної імперії формувалася новий тип релігійності — особистісної, екзотичної, позацентрової, що згодом стане ґрунтом для прийняття нових релігій, зокрема християнства.

Таким чином, культ Ісиди в Римській імперії — це не лише приклад релігійної трансформації, а й ілюстрація того, як іноземна традиція може стати складовою частиною імперської культури. Через призму цього культу вдається простежити механізми культурної інтеграції, напруги між сакральним і політичним, між традицією і новацією. Вивчення цього явища дозволяє глибше зрозуміти динаміку міжкультурної взаємодії, характерну як для античності, так і для пізніших історичних епох.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Alan K. B. Egypt after the pharaohs 332 BC - AD from Alexander to the Arab conquest. C University of California press, 1986. 270 p.
2. Apuleius, L. The Epiphany of Isis. From The Metamorphoses or The Golden Ass, translated by William Adlington (1566) and adapted for modern readers. Rosicrucian Digest, No. 1, 2010. P. 9-12.
3. Apuleius. The Golden Ass, being the Metamorphoses of Lucius Apuleius. Stephen Gaselee. London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons. 1915. 612 p.
4. Apuleius Madaurensis Metamorphoses : in 27 vol. / W.H. Keulen et al. ; eds.: S. Tilg et al. Leiden : Koninklijke Brill, 2015. Vol. 11 : The Isis Book. 682 p.
5. Ashby S. Calling out to Isis: The enduring Nubian presence at Philae : PhD. The University of Chicago, 2016. 350 p.
6. Bagnall R. Development and crisis in a Roman province. Roman Egypt. A History. Cambridge University Press, 2021. 320 p.
7. Barrett C. E. Egypt in Roman visual and material culture, 2014. P.5.
8. Belayche N. A Companion to Roman Religion / ed. J. Rüpke. New Jersey : Wiley-Blackwell, 2007. 576 p.
9. Blänsdorf J. Die Defixionum Tabellae des Mainzer Isis- und Mater Magna-Heiligtums. Mainz : Generaldirektion Kulturelles Erbe, 2009. S. 270.
10. Butler H. The Cult of Isis and Early Christianity. A Journal of Academic Writing. 2007. Vol. 5. PP. 72-77.
11. Caligula. The Lives of the Twelve Caesars / Suetonius ; transl. A. Thomson. London : HardPress, 2024. 58 p.

12. Cassius D. Dio's Roman History: in 9 vol. / transl.: C. Earnest, H. B. Foster. London : Harvard University Press, 1960. Vol. 6. 499 p.
13. Corbino C. A., Demarchi B. Birds for Isis: The evidence from Pompeii. *International Journal of Osteoarchaeology*, 2023. Vol. 33, No. 4. PP. 762–770.
14. Cornelius I. "Trading religions" and "visible religion" in the ancient near east. *Religions and Trade*. Brill, 2014. PP. 142-143.
15. David Walsh. "The Fate of Temples in Noricum and Pannonia." *American Journal of Archaeology*, vol. 120, no. 2, 2016, PP. 221–238.
16. Desiree Zalm. *Barbarism and Excessive Religiosity?* Leiden, 2015. 61 p.
17. El-Gendi D. R. S. S. Different Attitudes of the Holy Virgin Mary in Coptic Art. The Thirteenth Conference of the General Union of Arab Archeologists from 24 to 26 October 2010, Libyan Arab Jamahiriya. PP. 38-66.
18. Ferri G. Greek Sources for Roman Historians. *The Classical Review*, 2012. Vol. 62, No. 2. PP. 484–486. Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/23270902> (дата звернення: 27.04.2025).
19. Fischer-Bovet C. "Cleopatra VII, 69–30 BCE". *Oxford Classical Dictionary*. 22 Dec. 2015 URL: <https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-1672> (дата звернення: 30.03.2025).
20. Frakes, R. M. "Ammianus Marcellinus XXII. 16.7: A Re-Examination." *Hermes*, vol. 122, no. 2, 1994, PP. 253–56. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/4477015> (дата звернення: 10.01.2025)
21. Frankfurter D. *Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance*. Princeton University Press, 1998. 336 p.

22. Galli M. Beyond frontiers: Ancient Rome and the Eurasian trade networks. *Journal of Eurasian Studies*, 2017. T. 8. №. 1. PP. 3-9.
23. Gaspar V. *Sacerdotes piae: priestesses and other female cult officials in the western part of the Roman Empire from the first century B.C. until the third century A.D.*. Universiteit van Amsterdam, 2012. 305 p.
24. Grijalvo E. M. *The Cult of Isis in Italica*. L'Institut Universitaire de France et du Musée royal de Mariemont. 2020. Vol. 4. PP. 57–66.
25. Gruen E. *Religious Pluralism in the Roman Empire: Did Judaism Test the Limits of Roman Tolerance?*. Rome: *An Empire of Many Nations* / E. Gruen ; eds.: J. J. Price, M. Finkelberg, Y. Shahar. Cambridge : Cambridge University Press, 2021. PP. 169–185.
26. Handler S. *Architecture on the Roman coins of Alexandria*. *American journal of archaeology*. 1971. T. 75. №. 1. PP. 57-74.
27. Higgins S. *Divine Mothers: The Influence of Isis on the Virgin Mary in Egyptian Lactans-Iconography*. *Journal of the Canadian Society for Coptic Studies*, 2012. T. 3. PP. 71-90.
28. Horace. *The Odes and Carmen Saeculare of Horace*. John Conington. trans. London. George Bell and Sons. 1882. 144 p.
29. Isis: The Egyptian Goddess of Protection and Motherhood. *History Cooperative* URL: <https://historycooperative.org/isis/> (дата звернення: 13.02.2025).
30. Kelly A. *The Development and Diffusion of the Cult of Isis in the Hellenistic Period*. Arizona: The University of Arizona ProQuest Dissertations & Theses, 2017. 93 p.
31. Kline A. S. *Tibullus and Sulpicia: The Poems*. Copyright, 2001. 93 p.

32. Knauer E. R. *Urnula faberrime cavata: observations on a vessel used in the cult of Isis*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2015. PP. 24-26.
33. Koberlein E. *Caligula und die agzptischen Kulte*. Meisenheim A. Hain; 1962. S. 87.
34. Koponen A.K. *Egyptian Cults in Pompeian Domestic Wall Paintings* / eds. R. Berg, A. Coralini, A.K. Koponen, R. Välimäki, Roma: Edizioni Quasar, 2021. PP. 177-208.
35. Kraus, D. "Isis in Ephesus: The Hellenistic Reception of an Egyptian Goddess." *Journal of Hellenic Studies* 112, 1992. PP. 99–101.
36. Lauren H. P. *The Places of Roman Isis: Between Egyptomania, Politics, and Religion*. Oxford Handbook Topics in Classical Studies. 2014. 30 p.
37. Lembke, Katja. *Das Iseum Campense in Rom : Studie über den Isiskult unter Domitian*. Verlag Archäologie und Geschichte, 1994. 271 p.
38. Lipka M. *Roman Gods: A Conceptual Approach*. Leiden–Boston : Brill, 2009. 38–39 P.
39. Lyne R. *Ovid's Changing Worlds: English Metamorphoses, 1567-1632*. – Oxford University Press, USA, 2001. 320 p.
40. Malcolm D. D. *The Cult of Isis in the Roman Empire: Isis Invicta*. Edwin Mellen Press, 2003. 192 p.
41. Marcellinus A. *History* / transl. J. C. Rolfe. London : Harvard University Press, 1940. Vol. 2. 460 p.
42. Marincola J. *A Companion to Greek and Roman Historiography*. – Chichester: John Wiley & Sons, 2010. 624 p.
43. Marinus Of Samaria. *The Life of Proclus, or Concerning Happiness* / transl. S. G. Kenneth. New York : Platonist Press, 1925. 60 p.

44. McKinnell J. The Earth as body in Old Norse. *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*. 2022. Vol. 74. 550 p.
45. Miles M. M. *Cleopatra. A Sphinx Revisited*. Berkeley : University of California Press, 2011. 320 p.
46. Minas-Nerpe M. The Creation of New “Cultural Codes”: The Ptolemaic Queens and Their Syncretic Processes with Isis, Hathor, and Aphrodite. *The Creation of New “Cultural Codes”* / M. Minas-Nerpe ; eds.: J. Spier, S. E. Cole. Los Angeles : J. Paul Getty Museum, 2022. 10 p.
47. Mišić, B. *Cults and Religious Integration in the Roman Cities of the Drava Valley (Southern Pannonia)*. London: University of London, 2013, 480 p.
48. Orlin E. M. *Foreign Cults in Republican Rome: Rethinking the Pomerian Rule*. Maar, 2002. 20 p.
49. Orlin E. M. *Octavian and Egyptian Cults: Redrawing the Boundaries of Romanness*. *American Journal of Philology*, 2008. Vol. 129, No. 2. 253 p..
50. Pinch, G. *Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt*, Oxford University Press, 2002, 288 p.
51. Plutarch. *De Iside et Osiride* / ed. J. G. Griffiths. Cambridge : University of Walles Press, 1970. 648 p.
52. Plutarch. *On Isis and Osiris*. / transl.: Frank C. Babbitt. Harvard University Press. Vol. 10.
53. Pompey. *Plutarch’s Lives* : in 5 vol. / Plutarch ; eds.: J. Dryden, A. H. Clough ; transl. W. Oldys. Boston : Little, Brown and Co., 1864. Vol. 4.
54. Robert A. Wortham. *Urban Networks, Deregulated Religious Markets, Cultural Continuity and the Diffusion of the Isis Cult*. *Method & Theory in the Study of Religion*, vol. 18, no. 2, 2006. PP. 103–123.

55. Roller D. W. *Cleopatra: A Biography*. London : Oxford University Press, 2012. 73 p.
56. Salman M. R. *On Roman time: The code Calendar 354 and Phythms of Urban life in late Antiquity*. C: University of California Press, 1990. 124 p.
57. Shean J. F. *The Destruction of the Serapeum in 391: Religious Violence and Intolerance in an Imperial Age*. *Journal of Religion and Violence*, 2021. Vol. 9, No. 2/3. PP. 149–170.
58. Sirkovsky L. *A Foreign Goddess: The History of the Cult of Isis*. McGill University, 2017. 380 p.
59. Smith A. *The Image of Egypt in the Platonic Tradition*. *Plato Revived: Essays on Ancient Platonism in Honour of Dominic J. O’Meara*, 2013. 319 p.
60. Stanley M.B. *The reign of Cleopatra*. L Greenwood press, 2007. 20 p.
61. *The Historical Library of Diodorus the Sicilian in Fifteen Books, to which are Added the Fragments of Diodorus*. 2 volumes. Translated by Booth, G. London. 1814. PP. 46-47.
62. Tully C. . *The Reception of the Cult of Isis in Rome from the Late Republic to the Flavian Dynasty*. *Britannia* 39. 2008. PP. 122–124.
63. Versluys M.J. *Aegyptiaca Romana nilotic scenes and the roman views of Egypt*. Leiden Brill, 1975. PP. 478-490.
64. Veymiers R. *Introduction Agents, Images, Practices. Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis (SET)*. 2018. Vol. 187. PP. 1–58.
65. Weigall A. *Paganism in Our Christianity*. Kessinger Publishing, 2010. 284 p.
66. Wiseman T. P. *Clio’s Cosmetics: Three Studies in Graeco-Roman Literature*. Leicester: Leicester University Press, 1990. 288 p.

67. Witt R. E. Isis in the Ancient World. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. 336 p.
68. Геродот. История : в 9 кн. Москва : Ладомир ; АСТ, 1999. 752 с.
69. Грант М. Клеопатра. Последняя из Птолемеев. Москва: Центрполиграф, 2004. 349 с.
70. Хомин Л. Релігія Древнього Риму. Волинський благовісник. 2014. Т. 2. 75 с.
71. Чисталев М. Реакция римских властей на распространение египетских культов в Риме (I в. до н.э. – I в. н.э.). Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2012, т. 5, С.193–200.

ДОДАТКИ

Рис 1. Цариця Нефертарі з богинею Ісідою, темпера на папері, факсиміле Чарльза К. Вілкінсона, без дати; зберігається в Метрополітен-музеї, Нью-Йорк; за мотивами сцени, що зображує Ісіду (праворуч), яка веде царицю Нефертарі в гробниці Нефертарі у Фівах, Єгипет, бл. 1279-1213 рр. до н.е.
URL: <https://www.britannica.com/topic/Isis-Egyptian-goddess>

Рис 2. Ісіда стоїть позаду сидячого Осіріса з Абідоса. Akiko. Sugi. *Semantics of New Kingdom iconography : a case study of the nh-symbol as a paradigm of understanding the interaction between pictorial metaphor and literary expression*, Journal: University of Liverpool Repository, : 2023. P. 191.

Рис. 3 Римська Ісіда тримає в руках ойнохо (посудину) і систрум (музичний інструмент), одягнена в характерний костюм з вузлом. Скульптура часів Адріана (117-138 рр. н.е.) URL: <https://imperiumromanum.pl/en/roman-religion/gods-of-ancient-rome/list-of-roman-gods/isis/>

Рис 4. Рештки птахів, принесених у жертву в храмі Ісіді. Corbino C. A., Demarchi B. Birds for Isis: The evidence from Pompeii. *International Journal of Osteoarchaeology*, 2023.Vol. 33, No. 4. P. 767.

Рис 5. Храм Ісіді у Філах (Єгипет) URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Tempel_von_Philae

Рис 6. Храм Ісіон в Помпеях URL: <https://www.romeartlover.it/Pompeii2.html>

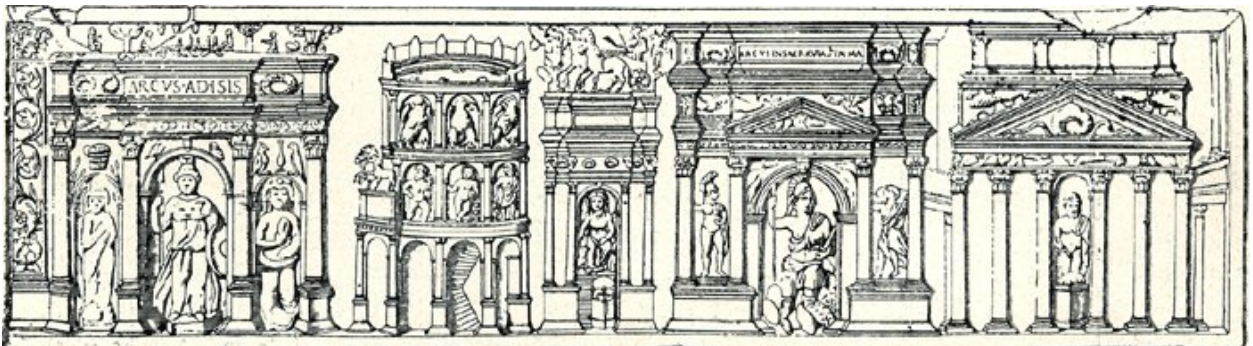

Рис 7. Храм Ісиди та Серапіса у Римі URL: [https://de.wikipedia.org/wiki/Tempel_der_Isis_und_des_Serapis_\(Rom\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Tempel_der_Isis_und_des_Serapis_(Rom))

Рис 8. “Ісіда, що годує Гора” Higgins S. Divine Mothers: The Influence of Isis on the Virgin Mary in Egyptian Lactans-Iconograph. Journal of the Canadian Society for Coptic Studies, 2012. Т. 3. Р. 86.

Рис 9. “Ісіда, що годує Гора” Higgins S. Divine Mothers: The Influence of Isis on the Virgin Mary in Egyptian Lactans-Iconography. Journal of the Canadian Society for Coptic Studies, 2012. Т. 3. Р. 86.

Резюме: У центрі дослідження перебуває культ Ісиди — єгипетської богині, яка набула надзвичайної популярності в Римській імперії. Робота аналізує, яким чином іноземна релігійна традиція зуміла інтегруватися в римське суспільство, зазнавши трансформації під впливом політичних, культурних і соціальних чинників. Особливу увагу приділено механізмам релігійної адаптації, взаємодії влади з сакральним простором, а також символічному навантаженню, яке отримав образ Ісиди в умовах імперської ідеології. Дослідження ґрунтується на аналізі письмових джерел, археологічного матеріалу та наукових інтерпретацій. У роботі простежується процес перетворення Ісиди з етнічно специфічного божества на універсальну покровительку, чий культ набув міжкультурного значення і залишив помітний слід у релігійній культурі пізньої античності.

Summary: This research focuses on the cult of Isis — the Egyptian goddess who gained remarkable popularity throughout the Roman Empire. The work explores how a foreign religious tradition was able to integrate into Roman society, undergoing transformation through political, cultural, and social dynamics. Particular attention is given to mechanisms of religious adaptation, the interaction between imperial power and the sacred sphere, and the symbolic function assigned to Isis within the context of Roman imperial ideology. The study is based on the analysis of textual sources, archaeological evidence, and academic literature. It traces the metamorphosis of Isis from an ethnically bound deity into a universal protector whose cult acquired intercultural significance and played an important role in shaping late antique religious experience.